

elkkwartaal

uitgegeven door de Evangelisch-Lutherse synode | jaargang 23, nr. 4 | december 2023

Flessenpost van Luther naar Terschelling

Hoop op Toekomst – lutheranen en joodse gemeenschap

13e Assemblee van de LWF in Krakow: een verslag

Om te beginnen ...

De verhouding tussen lutheranen en de joodse gemeenschap - wie had kunnen voorspellen hoe pijnlijk actueel dat thema zou worden? De LWF gaf drie jaar geleden opdracht voor de samenstelling van een studiedocument hierover. Hoe kwam dit tot stand? Andreas Wöhle was lid van de schrijfgroep en daarvoor afgevaardigd uit de PKN. Hij geeft een inkijk in het proces.

Tijdens de 13e Assemblee van de LWF in Krakow reflecteerden de afgevaardigden van de LWF-lidkerken op de aard en weg naar de toekomst van de wereldwijde lutherse gemeenschap. Vanuit hun verschillend perspectief doen deelnemers Margo Jonker (namens de Synode) en Christiaan Fahner (namens de Lutheran Summer School) verslag van intensieve en inspirerende dagen, vol met ontmoeting, bezinning en viering.

In eigen land participeerde een stevige enthousiaste lutherse delegatie in het Inspiratie Festival op Terschelling. Storm en regen werden dapper getrotseerd want 'inspiratie kan wel tegen een stootje'.

De liturgie is verkondiging in woord en muziek, met ruimte voor creativiteit, zo lezen we in de onlangs verschenen publicatie *'De eredienst, een gang door de liturgie'*, die inmiddels wijd verspreid is onder lutherse gemeenten en vierplekken. Met ook veel aandacht voor klassieke en moderne kerkmuziek. Waarbij het Lied een belangrijke rol heeft in duiding, troost, bemoediging en viering. En juist het Lied, niet alleen voor lutheranen belangrijk, en ook zo prominent neergezet en toegelicht door Joop Boendermaker, raakte de laatste tijd een beetje ondergesneeuwd in *elkkwartaal*. Onopzettelijk, maar toch. Daarin komt verandering. Met ingang van dit nummer wordt het Lied in alle aspecten weer tot leven gebracht door twee cantor organisten van formaat: Jeroen de Haan (ELG Woerden) en Luuk Schuurman (ELG Zwolle). In toerbeurt presenteren zij, elk vanuit hun eigen ervaring en visie, steeds een Lied. Luuk Schuurman bijt het spits af met *Vom Himmel hoch, da komm' ich her*. Jazeker, van Luther zelf.

Daarmee wenst de redactie u allen een gezegend kerstfeest.

Alma Evenhuis

Inhoud

Meditatie: _____	3	Het Lied _____	22
Inspiratie kan wel tegen een stootje _____	4	Laurence Dufour _____	23
Flessenpost van Luther _____	6	De eredienst _____	25
Woord&Visie _____	7	Lutheranen en hun liturgie _____	27
Luthers avondmaalsgerei _____	8	Luthers erfgoed _____	28
Mensen en het Genootschap _____	9	KrisKrasKort _____	30
Woord&Sacrament _____	12	Afscheid professor Markus Matthias _____	32
Hoop op Toekomst _____	14	Laatste nieuws _____	34
Assemblee van de LWF in Krakow _____	17	Wartaal _____	34
Lutheran Summer School 2023 Krakow _____	20	Uit de synode _____	35

Colofon

Elkkwartaal verschijnt vier keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan degenen die ingeschreven staan in het register van Evangelisch-Lutherse leden in de Protestantse Kerk in Nederland.

Overname van artikelen en foto's is toegestaan na overleg met de redactie en met vermelding van de uitgave van *Elkkwartaal* en vermelding van auteur en/of fotograaf.

Redactie

Alma Evenhuis (hoofdredacteur),
Ingeborg Kriegsman (beeld & techniek),
Cristina Pumplun (secretaris),
Femke Akerboom-Beekman,
Leonie Crom-Wagenaar,
Joren Reichel

Redactieadres:

Vijfmolens 2
4247 EA Kedichem

Kopij volgend nummer

Inleveren voor 25 januari 2024
bij redactie@elkkwartaal.nl

Giften

U kunt *Elkkwartaal* financieel steunen via NL36INGB0002203600 t.n.v. PKN inzake *Elkkwartaal* o.v.v. gift *Elkkwartaal*. De Protestantse Kerk heeft een ANBI-status.

Adreswijzigingen of klachten over bezorging

Als u lid bent van een evangelisch-lutherse gemeente: bij uw kerkenraad. Als u alleen bent ingeschreven in het landelijke lutherse ledenbestand of wanneer u geen lutheraan bent via de abonnementenadministratie.

Abonnementenadministratie

Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, Postbus 8504, 3503 RM Utrecht, e-mail: abonnementen@protestantsekerk.nl, telefoon (030) 880 18 80.

Productie

Afdeling Communicatie en Fondsenwerving Protestantse Kerk in Nederland. ISSN 1569-6316

Website

Dit nummer en vorige nummers zijn te raadplegen op <https://protestantsekerk.nl/thema/lutherse-synode/>

Grafische verzorging

MMC Print (vormgeving),
De Groot Drukkerij (drukkerwerk).

Bij de voorpagina

Frauenkirche Dresden op doorreis naar Krakow (beeld: deelnemer LSS)

Meditatie

Als tussen licht en donker ... *Lied 452*

TEKST: MARGO JONKER - BEELD: REMBRANDT VAN RIJN

Het ging op de Assemblée in Krakow over water. En het ging over de boot. Een boot die door ruig water vaart. Een boot waar verschillende mensen op verschillende manieren in zitten, werkend met zeilen, geconcentreerd aan het stuur, gelaten zich overgeven aan hoe het gaat, ziek van de spanning of ontspannen genieten van de storm. En zoals in de afbeelding te zien, was er het donker van het diepe water en het licht van de hoop dat je er samen doorheen komt – met geestkracht en hoop.

Op de Assemblée van de Lutherse Wereldfederatie was telkens een verband tussen de vieringen en de rest van de dag. Het thema 'One Body – één lichaam, One Spirit – één Geest, One Hope – één hoop' werd uitgediept in lezingen, bijdragen van mensen uit heel de wereld, in groepsgesprekken. En steeds kwam het terug in de vieringen. Geloof en leven verbonden in een vanzelfsprekende beweging door de dag heen, van het vroege morgenlicht tot na de avondschemer.

Er was het lichte en heldere van ontmoeting en de vreugde van elkaar leren kennen en herkennen in alle openheid. Er was de hoop dat deze Assemblée zou helpen om te midden van een ruige wereld aan te zetten tot momenten van vrede en mildheid. En ook om omkering te stimuleren – van oorlog naar vrede, van uitbuiting naar waardigheid, van uitsluiting naar erkenning. En dat verwijst meteen naar de donkere kant, die ook op de Assemblée aanwezig was: dat er pijn is bij mensen, en dat mensen elkaar pijn aandoen. En dat we kerk zijn in een wereld waar van alles aan de hand is, en is geweest. En dat het voor de kerk en voor de gelovigen zo zoeken is, hoe in de wereld te varen richting licht en vrede.

Een kracht van geloof en kerk is, denk ik, dat juist die donkere kant benoemd en gezien kan worden. De Assemblée vond plaats in Krakow, op steenworp afstand van Oekraïne waar die verschrikkelijke oorlog gaande was en is. Dat werd onder ogen gezien en verwoord. In de vieringen bijvoorbeeld was plaats voor schuld, en hoop, voor inzicht en omkering.

De Assemblée vond plaats in Krakow, op twee uur rijden afstand van Auschwitz, die verschrikkelijke plaats waar meer dan een miljoen Joden, en duizenden anderen zijn vermoord in de Tweede Wereldoorlog. De gang daarheen werd gemaakt, het kamp werd onder ogen gezien, en op de plek van dat vernietigingskamp was ruimte voor stilte, voor hulpgeschrei en voor het zingen van 'Kyrie eleison' – woorden in ons hart gelegd als je woordeloos bent.

Als ik dit schrijf, is de verschrikkelijke oorlog in Israël gaande. Als ik dat allemaal zie, en de beelden van dat wrede donker niet kan verdragen, dan ben ik blij met de kerk. Daar kunnen de gebeden klinken en kaarsen branden, en dat kan de plaats zijn waar mensen steeds opnieuw gericht worden op mildheid en vrede en licht.

Ik beweeg mij tussen licht en donker. Ik weet niet of het bij licht begint, en naar donker toe gaat. Of dat het bij donker begint en naar licht gaat.

Maar dat er licht is in het leven, ook als het donker is, is een diep geloof in de kerk wereldwijd, in de mensen op de Assemblée, en in al onze kleine Lutherse geloofsgemeenschappen in Nederland. Wij laveren tussen licht en donker. Wij bevinden ons allen in dezelfde boot die het leven is.

En verbonden in het geloof dat een mens nooit in donker water ten onder zal gaan maar gedragen wordt naar licht – door het Licht der Wereld zelf.

Ds. Margo Jonker ging in september 2023 als een van de vijf gedelegeerden uit Nederland naar de Assemblée van de Lutherse Wereldfederatie in Krakow. Op die Assemblée waren 800 mensen uit de hele wereld bijeen om het programma voor de Lutherse Kerk voor de komende zes jaar af te spreken. Een groots en inspirerend gebeuren van de Lutherse Wereldkerk.

Inspiratie kan wel tegen een stootje

"Waar wil jij naar toe?" We zitten met het programma en het blokkenschema van het Inspiratiefestival voor onze neus. "We helpen Andreas op vrijdag met Cooking Grace op het zeilschip De Toekomst. Dan kunnen we nog net naar de Tafelgesprekken bij Margo en door naar de Cellosuites in de Westerkerk."

TEKST EN BEELD: CATHY VAN BEEK

Het is een heel gepuzzel, er zijn ook zoveel activiteiten. Vaak zijn ze meer dan een keer. Kies ik voor de Totentanz van Distler vroeg op de zaterdagmiddag of toch wat later? Want ik wil ook naar de workshop Nieuw Kerkelijk Peil. En de afstand tussen de locaties is iets waar ik rekening mee moet houden. We gaan voor het eerst naar Terschelling en ik heb een mooi huisje gehuurd ten oosten van Oosterend met het idee 'dat is midden op het eiland'. Dat is het inderdaad, maar het ligt zeker drie kwartier fietsen van waar de meeste activiteiten zijn. En dat op een gewone fiets, dus geen 'tandje turbo'...

Ik ben wel zo slim om op woensdag al richting Friesland te gaan, naar Franeker. Dan zitten we in de buurt van Harlingen, waar onze boot vrijdag om 12 uur vertrekt. Kunnen we gelijk naar het Planetarium van Eijse Eijssinga en dat is zeker aan te bevelen.

Woensdagavond komt het bericht van de rederij. Vanwege weersomstandigheden worden we omgeboekt naar de boot van 07.45 uur. Door de harde oostenwind (windkracht 6, 7, 8) zou er met laag tij een extreem lage waterstand zijn, waardoor de boten niet kunnen varen. De boot van 10.15 uur is de laatste, de volgende gaat pas weer om 19.50 uur. Ergens lezen we de slogan: Inspiratie kan wel tegen een stootje! Omdat we al in Franeker zijn, en niet thuis in Bodegraven, valt het mee. We krijgen een ontbijtpakket mee en eten dat op de boot; buiten wordt het steeds lichter. De zee is onstuimig, de boot deint behoorlijk en de flesjes bij het restaurant rammelen tegen elkaar. Maar we meren tegen 10 uur aan en rijden het eiland op. Inderdaad, we hebben de auto mee en dat is maar goed ook, gezien mijn gebrekkige kennis van het eiland.

Vrijdags begint het steeds harder te regenen en te waaien. Mensen staan in de regen te wachten voor de Westerkerk in West-Terschelling waar in drie sessies de openingsceremonie gehouden wordt. Men kan zich vermaken met de Flessenpost, die diverse lutherse gemeenten naar het eiland stuurden. Prachtig versierd en met mooie teksten, zoals (heel toepasselijk) 'Ik hou van mensen die lachen als het regent!'. 's Avonds geven de flessen licht, wat er prachtig en uitnodigend uitziet.

De smaak van genade

Wij gaan naar de haven waar het zeilschip De Toekomst ligt. Mensen komen als verzopen katten binnen, onherkenbaar in hun druipende kleding. "Ik had zo gehoopt om je hier te

zien, Cathy!" Aan haar stem hoor ik dat het Marlies Schulz is. Andreas Wöhle is de gastheer van Cooking Grace en staat klaar met een slok champagne. Hij leert ons met drie amuses, kleine hapjes, waar onze smaakpapillen zitten en welke smaak waar zit. Voor op je tong of juist achterin, zacht of een smaakbommetje, verrassend tomaat zonder dat het rood is en dat is dan weer verwarrend. Met de vierde amuse laat Andreas proeven wat voor hem de smaak van 'genade' heeft. Het is aardpeersoep met Hollandse garnalen en een scheutje witte balsamico. Een onverwacht cadeau, het is aards, het verwarmt je lichaam, heeft een 'bite', is ziltig, zurig, maar ook zoetig. We krijgen een slok 'genade' van Andreas mee en trekken de storm weer in.

Eén lichaam

Op naar de Doopsgezinde Kerk, naar Margo Jonker. Na alle hectiek van wind en regen, van het van hot naar her lopen, is er hier serene rust. De natte spullen laten we achter. Er is kaarslicht, warmte, rust, oog en oor voor elkaar. Tijdens de tomatensoep met brood en kaas praten we met elkaar over wat het betekent om hier op het eiland te zijn. En in het kader van het thema van de LWF Assembly gaat het over 'One Body', één lichaam. Welk deel zijn wij in dat lichaam - hart, hoofd, handen of voeten? Eén lichaam, is dat een belangrijk beeld voor ons in de kerk, in de gemeente?

Bach, Nieuw Kerkelijk Peil, Totentanz

De voorstelling Bach Luther Cellosuites van Thomas de Bres en Joris van Haaften is in de Westerkerk, vlakbij. Het is het verhaal over de lutheraan Bach ten tijde dat hij de Cellosuites schrijft. De tekst is gebaseerd op brieven van Bach en historische documenten en vertelt hoe Luther een levenslange inspiratiebron en anker voor Bach is geweest. Prachtig cellospel door Joris van Haaften.

Zaterdag is het beter weer, iets droger, de wind is wat gaan liggen en soms zien we heel even de zon. De dag vult zich met 'De weg die je goed doet' met Andries Govaart naar aanleiding van zijn nieuwe bundel met liederen. Prof. Henk de Roest is bij de presentatie van Nieuw Kerkelijk Peil. Het is een instrument voor gemeenten om te kijken wat voor een gemeente men eigenlijk is. Zijn de speerpunten die we denken te hebben ook inderdaad onze sterke kanten of moeten we ons toch, verrassend, ergens anders op richten? Weer heel anders is de Totentanz van Hugo Distler, een

wandel theaterstuk met muziek, zang en dans. En 's avonds zitten we in de zaal ET 10 in Midstrand voor de voorstelling 'De Poppenspeler van Warschau', weer op een andere manier zeer indrukwekkend.

Op zondag zijn op drie plekken, de Westerkerk, ET 10 en de kerk in Hoorn, de afsluitende vieringen. Een theater viering, een viering met koren of een meditatieve viering. Mensen vertrekken al met de boot naar de wal, anderen doen zich tegoed aan het zonnetje dat nu toch wel uitbundig z'n warmte uitstraalt.

Wij stappen 's middags eindelijk op de fiets en fietsen richting het strand. Hebben we die toch niet voor niets meegenomen. De volgende keer, over twee jaar, gaan we weer. Maar dan zitten we in het centrum van de activiteiten!

Flessenpost van Luther naar Terschelling

95 flessen tonen hoe de wereld mooier kan worden

TEKST EN BEELD: MARGO JONKER

Een eiland en Luther, hoe komt dat bij elkaar? Via flessenpost van Luther. Uit heel luthers Nederland zijn flessen naar Terschelling gestuurd. Flessen versierd op de meest uiteenlopende manieren. Van brieven met teksten, versieringen op de buitenkant, prachtige vormgeving tot nadenkende puzzels.

Een schrijver op het festival beschrijft het zo: Teksten als 'Speel en lach' waren te lezen. 'Voorspoed verblindt meer mensen dan tegenspoed.' Passend was ineens: 'Ik houd van mensen die lachen als het regent.' Regen was er volop. Evenals windkracht 9. Maar de flessen en de ophangconstructie bleken daar tegen bestand. De 95 prachtige flessen beleven tot het einde sprekend, kleurrijk en vertellend van een mooiere wereld.

Banner en spel

De flessen werden begeleid met een banner. Die kon, vanwege de storm, pas zaterdag geplaatst worden. Met de banner werd duidelijk dat de flessenpost een spel was. Onder vele flessen zat een letter. Al die letters samen maakten een zin. Wie de zin goed had kreeg, hoe kan het lutherser, een appel.

Kerk in de openbare ruimte

De flessen hingen op een bijzondere plek: in de oprijlaan naar de Westerkerk. Daar vonden de grote producties van het Festival plaats, zoals de uitvoering van de Bach Luther cello-suites. Maar omdat er een strak programma was, moest iedereen op die oprijlaan wachten tot de kerkdeuren opengingen. Ondertussen kon iedereen uitgebreid de flessen bekijken. En ook alle toeristen op het eiland konden op hun manier in deze activiteit participeren. Op deze manier was de flessenpost 'Kerk in de openbare ruimte'. En dat maakte deze activiteit bijzonder.

Flessenpost by night

De meeste flessen waren verlicht. In de avond en gedurende de nacht maakten de flessen een prachtig lichtpad door het donker. Een lust voor het oog.

Verbinding Luthers Nederland

De flessen zijn gemaakt door diverse Lutherse Gemeenten. Sommigen maakten er drie, anderen een hele serie. Er werden flessen overhandigd bij de boot naar Terschelling of ze maakten een hele reis van hand tot hand door het land om op het eiland aan te komen. Als heel Luthers Nederland is op deze manier samengewerkt aan de vormgeving van een bijzondere, en op het inspiratiefestival unieke, activiteit in de openbare ruimte, ook gecombineerd met een kinderactiviteit. Het was een prachtig verbindend programmaonderdeel op het Festival en in het verdere lutherse land.

Aan iedereen die meewerkte aan dit flessenproject: veel dank!

Een extra dankwoord gaat naar Petra Lip en Mascha de Haan. Zij hebben alles bedacht, uitgezet en klaargemaakt voor het eiland. De vele geverfde flessen zijn bewerkt, zodat ze tegen de regen bestand waren en ze bedachten een constructie waarin de glazen flessen windkracht 9 konden trotseren. Een prachtig staaltje van creativiteit, vakvrouwschap, organisatie, doorzettingsvermogen, tijdsinvestering en enthousiasme. Heel hartelijk dank daarvoor.

Op weg naar Kerstmis ...?

TEKST: ANDREAS WÖHLE

Hoe doe je dat in een tijd van moord, terreur en oorlog? Hoe geef je jezelf een houding zonder kil te worden en cynisch, zonder de ogen te sluiten en je hart?

Allereerst, denk ik, door te beseffen dat het niet voor het eerst is dat de wereld in brand staat rondom het Kerstfeest. Was dat niet al zo vanaf het eerste uur? De keizer in Rome, Herodes in Jeruzalem, de kindermoord in Bethlehem, ...? Inderdaad komt die boodschap van een nieuw perspectief op leven en heil nooit in 'gepaste tijd' Maar dat is toch juist wat de kern van het verhaal uitmaakt: als er niets te hopen of te verwachten valt in Israël of Gaza of de Westbank, in verzorgingshuizen die met schandalige personeelstekorten kampen, in een toekomstperspectief waarbij jongeren een klimaat-ramp op zich af zien komen en ouderen blijven afwegen of ze al dan niet iets van hun welvaart gemak willen inleveren ... In zo'n tijd en in alle tijden spreekt het Kerstverhaal van hoop. Juist omdat wij het zelf niet zouden verzinnen, juist omdat niets erop wijst!

Is dat een goedkoop 'coping mechanism', een soort paracetamol (of sterkere pijnbestrijder) voor de ziel? De oude profeten in Israël hebben dat beslist anders gezien. Ze hebben zich door die hoop-beloofte, die ook zij al van hun voorouders hadden geërfd, uit hun navelstarende

houding laten halen en laten uitdagen om hun blik te laten gaan tot voorbij de horizon van wanhoop. Geloof, noem je dat! Het wordt als een kind in mensen geboren, is kwetsbaar, lijdt pijn en blijft geschenk heel je leven lang. Soms ben je het even kwijt en gaat het kopje onder in de beslommeringen van alledag. En dan is het goed dat er feesten zijn in het jaar, dat de tijd weldadig geordend is, en dat het liturgisch jaar ons op gezette tijden onze eigen hoop van weleer, ons geloof van weleer, voorlegt. Als herinnering maar ook als uitdaging om over onze schaduw heen te springen en over de schaduw van zoveel dat ons benauwt.

Het wordt niet Kerst omdat wij er dit jaar extra veel moeite voor doen om de boom (heeft u er nog een, straks?) in de kamer mooi te maken, of omdat de nieuwskanalen tussen de uitzendingen door toch wat klokken laten luiden. Het wordt Kerst omdat het moet, omdat het ééns en voor-goed begonnen is, daar in Bethlehem, en sindsdien onder de meest verschrikkelijke sterrenhemels al die eeuwen is doorgegaan ... Mensen hebben het geloof vastgehouden, dat het licht het wint van het duister. En dat doet het! Om te beginnen in ons, als wij het ondanks alles wagen om 'Gloria' te zingen, straks en wellicht tegen de klippen op. Niet als constatering maar als moedige daad van vertrouwen. Omdat wij diep in ons weten, dat de liefde van God dieper en hoger is dan alle doodse dood om ons heen. Waar dat weten vandaan komt? Geen idee, het lijkt wel alsof het van buitenaf komt ... Maar het is evident, *geloof-waardig*, het is het geloof waardig. In ieder geval geloofwaardiger dan de donkere wolken in ons hoofd ooit kunnen zijn. Want kan je daar écht in geloven, wie kan dáárop vertrouwen bouwen, op de macht van het onheil? Het geloof is in die zin wellicht onze enige optie, denk ik soms. De enige optie om niet in het niets te vallen. De enige optie om mens te blijven, in relatie, vertrouwend op wat je niet met handen kunt grijpen of vasthouden.

Gezegende Kerst gewenst!

Luthers avondmaalsgerei

Luther en het Avondmaal in het Luther Museum tot 21.01.2024

Een belangrijk onderdeel van de Lutherse zondagsdienst is de viering van het heilig avondmaal. Christus zelf gaf in de Bijbel opdracht tot de viering ervan. In deze tentoonstelling staan de voorwerpen die hierbij nodig zijn centraal, zoals kannen en bekers voor het delen van de wijn en uiteenlopende soorten schalen om het brood mee te delen.

TEKST: MARTIN VAN WIJNGAARDEN gastconservator van de tentoonstelling – BEELD: ERNA VAN WIJNGAARDEN-RABEN

De voorwerpen vertellen, door hun vorm en versiering, een geschiedenis. Een belangrijke lutherse gedachte is dat Christus zelf in de gaven van brood en wijn aanwezig is. Vanwege die goddelijke aanwezigheid mocht dat gerei kostbaar zijn: zilver, en een enkele keer zelfs verguld. In de vormen en grootte van verschillende schalen kunnen we discussies terugzien over het gebruik van brood in plaats van ouwels. Ook inscripties van schenkers getuigen van de eigen kerkelijke traditie. Door keuzen voor bepaalde vormen, inscripties en figuratieve decoraties werd onder meer duidelijk gemaakt: wij Nederlandse lutheranen zijn wel protestant, maar niet calvinistisch.

Christus in de gaven. Het beleven van dit belijden moet diepgeworteld zijn geweest. Dit wordt door de eeuwen heen materieel bevestigd door het gegeven dat voorafgaande aan het jaar 1800 niet alleen 60 procent van het bewaarde zilver avondmaalsgerei al in bezit was van de gemeenten, maar (over doorgaan gesproken) dat het ook tot op de dag van vandaag wordt doorgebruikt.

Theologisch fundament

In de Nederlandse lutherse traditie bleven diverse elementen belangrijk: zoals de vorm van vieren bij of rond een vaste altaartafel met daarop veelal zilveren gerei met vaak bijzondere vormgeving. Dit zijn voorbeelden van een materiële hoge waardering van het avondmaal, die een theologisch fundament heeft in de waarachtige aanwezigheid van

Eigen religieuze cultuur: dynamisch

Met het steeds opnemen van confessionele inscripties (ook op nieuw gerei) is sprake van een bestendiging van de eigen Nederlandse traditie. Anders gezegd: Op deze wijze werd de eigen religieuze cultuur voortgezet: luthers protestantisme in de gereformeerde Nederlanden. De interpretatie van het lutherse avondmaalsgerei is daarmee een dynamische geworden, waarbij door de tijden heen uiteenlopende accenten verschillend of belangrijk zijn geweest omdat cultuur, kerk opvatting en religieuze sentimenten veranderden. Wanneer bijvoorbeeld ouwel gebruik 'paaps' zou suggereren, dan was bijvoorbeeld de verwijzing naar de

Augsburgse Confessie een protestant statement. Of als -later- avondmaalsgerei (een beker of een schaal) voor algemeen protestant versleten zou kunnen worden, was er regelmatig een kerkzegel van de eigen lutherse gemeente op gegraveerd: wel protestant, maar niet gereformeerd.

In de tentoonstelling staat avondmaalsgerei centraal. En de prachtig vormgegeven inrichting is een prachtig podium voor het vaak zo beeldarm en materieel sober versleten protestantisme. In dit geval is dat dus zeker te zien aan het avondmaalsgerei van de Nederlandse lutherse traditie.

De expositie Luther en het Avondmaal is te zien tot 21.01.2024 in het Luther Museum Amsterdam, Nieuwe Keizersgracht 570, 1018 VG Amsterdam

Openingstijden:
donderdag t/m zondag van 11:00-17:00 uur

Mensen en het Genootschap

Eerder in *elkkwartaal* beschreven we de geschiedenis van het *Nederlands Luthers Genootschap voor in- en uitwendige zending*. In deze lange historie is veel werk verricht door lutheranen en ook vandaag nog heeft het NLG een belangrijke invloed op het maatschappelijk leven, zowel binnen als buiten Nederland. Maar wie zijn de mensen van het Genootschap? In *elkkwartaal* komen ze nu aan het woord over hun werk, visie en ervaringen. Deze keer: dr. Praxedis Bouwman.

TEKST: LEONIE CROM-WAGENAAR - BEELD: PRAXEDIS BOUWMAN

"Toen ik in april 2014 bij het Luthers Genootschap kwam had ik wel wat uit te leggen aan mijn directe omgeving", zegt Praxedis Bouwman. "Het beeld rondom zending dat ik vanaf mijn vroegste jeugd had, was dat van het bekeren; van het overtuigen van mensen in verre landen van de superioriteit van het christelijk geloof. Dat stond – en staat – ver van mijn eigen principes. Wie zijn wij om te bepalen dat het christelijk gedachtegoed het antwoord is op alle geloofs- en levensvragen? Zending was voor mij lange tijd een no-go."

Vanuit gelijkwaardigheid en naastenliefde

Door een interview dat zij jaren geleden als hoofdredacteur van *elkkwartaal* maakte, kwam Bouwman op andere gedachten. "Het ging om iemand die door de Lutherse Wereld Federatie naar Brazilië gezonden werd. Hij verstond onder lutherse zending oog hebben voor de nood en de behoefte van de naaste, waarbij het niet uitmaakt tot welke (geloofs-)gemeenschap iemand behoort. De waarden van de gemeenschap waarin je wordt grootgebracht zijn de waarden van waaruit je leeft en handelt. Het is niet relevant om deze te toetsen aan de norm van

de christelijke westerse waarden, voor zover die al onder een noemer te vangen zijn. De lutherse zending werkt vanuit gelijkwaardigheid en naastenliefde. Dat zie je ook in de statuten van de World Service van de LWF terugkomen." Het was een eye opener waardoor zij anders tegen zending aankeek en zich er vol voor in ging zetten, gebruikmakend van haar vele internationale contacten, die de zending ten goede kwamen.

Het begon bij KALME

Het luthers geloof als zodanig was voor haar eveneens een verrijking: als achtjarige had zij voor zichzelf

besloten afscheid te nemen van de zwaar gereformeerde kerk die zij als beklemmend en hypocriet ervoer. “Lange tijd heb ik mij niet thuis gevoeld in de context van welke kerk dan ook. Een kerkgebouw alleen al kon bij mij het gevoel van onmacht oproepen. Toen ik Reind* leerde kennen en daarmee ook de lutherse gemeenschap, kwam voor mij een aantal belangrijke elementen bij elkaar, namelijk zowel de invulling van het liturgisch en spiritueel aspect als de vrijheid in denken en beleven, vanuit gelijkwaardigheid, genade en naastenliefde. Dat sprak mij erg aan.” En zoals het vaak gaat als je ergens binnenkomt en talenten of specialisaties hebt, werd Bouwman vanuit haar journalistieke achtergrond en haar ervaring als internationaal correspondent voor de NOS en het Algemeen Dagblad, spoedig gevraagd om bij KALME Jibbo Poppen op te volgen. Haar grote netwerk bij de LWF is daar ontstaan. Bouwman zag door haar vele reizen, ook voordat zij bij het Luthers Genootschap was, wat het gemeenschapsleven doet voor mensen en hoe belangrijk het is om daadwerkelijk te overleven.

Niet gelijk, wel gelijkwaardig

“In 2007 waren we onder leiding van de toenmalig secretaris-generaal van de LWF op bezoek in Kazachstan, waar de kleine lutherse gemeenschappen het zwaar hebben. Het was indrukwekkend om te zien hoeveel kracht en troost mensen putten uit de groep waar zij bij horen. Het is onderdeel van je identiteit en van je bestaansrecht.” Een gemeenschap is volgens Bouwman een wezenlijke menselijke behoefte. Echter in de huidige tijd wordt gemeenschapszin niet zelden ondermijnd door welvaart, waardoor frictie ontstaat in de gelijkwaardigheid van mensen. “We zijn als mensen niet gelijk, maar wel gelijkwaardig. In barre omstandigheden, zoals overleven in de permafrost in Kazachstan, helpen mensen elkaar belangeloos.” Dat onvoorwaardelijke ervaart Bouwman ook bij de LWF: opgericht in het licht van een naoorlogse wereld waarin snelle opbouw cruciaal was. Dan heb je elkaars steun en vertrouwen hard nodig. Het bestaansrecht van het huidige NLG uit zich in de oude contacten in de oude zendingengebieden.

Daarnaast is het NLG ook lid van de Nederlandse Zendingraad als overkoepelend orgaan. Bouwman zit daar in het bestuur. “Belangrijk, want je kunt ook een ander geluid geven dan het meer evangeliserende.”

Als geloofsgemeenschap deel van een groter geheel

Ze legt uit dat de grote organisaties vaak grote speerpunten hebben, zoals rechten van de vrouw, onderwijs, klimaat en duurzaamheid. Het Luthers Genootschap kijkt gewoon waar behoefte aan is. Er is, door de directe contacten, ruimte voor een pragmatische benadering. Als voorbeeld noemt zij dat de BNKP*** aangaf nalatig te zijn geweest in het aanvragen van

een subsidie, waarmee een studente theologie haar studie kon doen. Het NLG heeft daarbij geholpen. “Het lijkt iets heel kleins”, zegt Bouwman, “maar wanneer je bedenkt dat onderwijs op de Batu-eilanden nog steeds een ondergeschoven kindje is, ondanks de wettelijke verplichting door de overheid, is het dubbel belangrijk dat een bewoner van het eiland, ook nog eens vrouw, het zo ver schopt dat ze kan studeren. De hele gemeenschap deelt mee in trots en vreugde en zij voegt weer iets toe waardoor de gemeenschap sterker wordt. Nias en Batu zijn overwegend christelijk, in de moslimmeerderheid van Indonesië, daarom was het boten-project voor Nias en de Batu-eilanden in 2017 ook zo belangrijk: boten zijn een must voor ‘gemeenschap-zijn’. Dat het werk niet gedaan is met een eenmalige gave bewijst het gaarkeuken-

project in Suriname: het vraagt veel organisatie in een omgeving waar inflatie hoog is en de bemensing een uitdaging is. Men is zich er echter zeer van bewust om als geloofsgemeenschap deel uit te maken van een groter geheel: de Wereldfederatie. “Wat was het geweldig om Daniëlle Dokman te horen spreken in Krakow, bij de assemblee. Voor Suriname is het ‘onze dochter’, die daar staat. Samen trots zijn en met en voor elkaar; om kippenvel van te krijgen.”

Bindende elementen waarin je elkaar vindt

In Nederland is het bewustzijn bij een groter geheel te horen er ook wel, maar het is dusdanig verweven met identiteit en persoonlijke beleving, dat het voor veel mensen lastig is om daar overheen te kijken. Bovendien verzanden we in onderlinge strubbelingen, wat jammer is. Het gevoel van verlies en rouw speelt maar al te vaak op. Een kerk die moet sluiten, het samengaan met een andere gemeenschap ... Helpend is dat je je realiseert dat je nooit alleen bent. De ontmoeting met de LWF kan daarbij van dienst zijn, maar ook die met andere geloofsgemeenschappen. In ieder geval zul je, om een blijvend luthers geluid te laten horen, uit je comfortzone moeten komen. Het Avondmaal en het Woord zijn de bindende elementen waarin je elkaar altijd vindt. Op basis daarvan kun je steeds het gesprek aangaan, hoe moeilijk het ook wordt. Het vraagt alleen wel verdieping in de traditie.

In constructieve verandering is religie van belang

Wat Bouwman mist is dat veel instituties zich er voldoende van bewust zijn hoe geloofstradities en -overtuigingen in de haarvaten van de gemeenschappen zitten. Wanneer er een crisis is of verandering doorgevoerd moet worden is het verbazend hoe weinig gebruikgemaakt wordt van de inzichten van vertegenwoordigers van geloofsgemeenschappen, terwijl zij een belangrijke rol hebben als het gaat om het verhelderen van denk- en belevingspatronen. “Hulpverleningsinstanties gaan vaak aan het werk vanuit het eigen referentiekader, van buitenaf. Wanneer je de geloofsgemeenschappen erbij betrekt wordt het veel meer inzichtelijk wat er speelt en hoe je de

juiste taal vindt.” Bouwman is blij dat zij de Raad van Kerken weer nauwer heeft kunnen verbinden met de Nederlandse Zendingsraad. Ze is namens de NZR ook afgevaardigde bij het religie-overleg met het ministerie van buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking. “Ook daar wordt meer ingezien dat religie van belang is in constructieve verandering. Het verstaan van religie doet beter begrijpen hoe mensen in het leven staan.” Ook onderscheidde het Nederlands Luthers Genootschap zich van andere, oude, zending groeperingen door zich te realiseren dat je niet aan uitwendige zending kunt doen zonder aan inwendige zending te denken. “En oorspronkelijk is het NLG ook opgericht omdat de leer niet strikt genoeg was. Onze voorgangers in het NLG zouden waarschijnlijk de huidige invulling niet kunnen waarderen” lacht Bouwman. “Maar de kracht zit in het werken aan je eigen ontwikkeling en met die inzichten naar buiten te treden. Doe je dat niet, dan raak je te veel overtuigd van je eigen gelijk.”

Dagboek

Het belangrijkste element van de inwendige zending in deze tijd is het Luthers Dagboek. Ieder jaar zet zij een thema centraal; dit keer is dat het slavernijverleden. “Ik twijfelde er eerst aan of het een goede keuze zou zijn”, zegt ze. “Maar nu ik de geweldige bijdragen heb gezien van de schrijvers,

die allemaal een andere invalshoek gekozen hebben en zeer gemotiveerd waren voor dit onderwerp, ben ik blij dat het Dagboek er nu zo uitziet.” Aan gedrevenheid is ook bij Bouwman geen gebrek. Ze blijft zich met hart en ziel inzetten voor datgene waarin zij gelooft: gemeenschapszin, elkaar vasthouden, ook als het moeilijk is, en elkaar vinden in het brood, de wijn en het woord. Zending, missie en verbondenheid zijn groter dan alleen geld. Maar geld blijft nodig, juist om de kleine groep of de individuele mens te kunnen blijven bereiken. “Kleine oproep misschien, tot donaties?” lacht ze. “Oh en als mensen het bestuur willen versterken: welkom!”

- * Reind Loggen, echtgenoot en bekende lutheraan, overleden 2012
- ** KALME: communicatie comité lutherse minderheidskerken in Europa
- *** Banuha Niha Keriso Protestan, Ev-Luth. kerk op Nias/Batu-eilanden

Het Nederlands Luthers Genootschap (1852) onderhoudt de partnerschapsrelatie in de concentratiegebieden van de voormalige Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. Zij ondersteunt lutherse missionaire projecten in binnen- en buitenland en verricht deze taak in oecumenische samenwerking.

BANKREKENING: NL28 INGB 0000043360 t.n.v. Nederlands Luthers Genootschap Woudrichem; RSIN/ANBI nr. 805955963

Met vrede tegen alle geweld

Ik loop met m'n tas de grote winkel binnen. Gewoon, m'n boodschappen. Brood, melk, groente. Ik kom er vaak en kan 't bijna blindelings vinden. Maar dan, bij 't brood. Een grote mand met challes. Een challe, dat is een brood, gevlochten met drie strengen. Heerlijk wit deeg. Echt heel wat anders dan onze witte sneetjes.

TEKST: WIM VAN BEEK

Er komt een man naast me die zonder aarzeling twee challes uit de bak neemt. Hij ziet mij kijken, glimlacht. 'Weet u wat het zijn?' vraagt hij. 'Challes. Heerlijk en bijzonder.'

Ik ben wat verrast. Ga er bijna van stotteren. 'Ja, ja, ik weet dat het challes zijn. Maar ik heb ze hier nog nooit gezien.' 'Kom,' zegt de man, 'ik nodig u uit voor een kopje koffie, dan vertel ik u erover.'

En zo zitten we tegenover elkaar. Hij vertelt: 'Het zijn de broden van de sabbat, die vrijdagavond ingaat. Dan liggen er twee op tafel. Ook voor de zaterdag. Je hoeft immers niks te koken of bakken. Alleen samen genieten van de goede gaven van God. Ze worden bedekt met een wit doekje. Dat is het beeld van de dauw, die over het manna in de woestijn lag. Ze brengen ons alle zorg van God binnen. 'Dat mogen we in vrede en liefde vieren.' 'Dat is heel mooi,' zeg ik. 'Wij delen in de kerkdienst ook brood, maar dan lijkt het vaak of het naar de hemel opgeheven wordt. Maar het brood, het manna, komt úit de hemel, voor ons mensen op aarde. Om hier te genieten.'

De man glimlacht en knikt.

Maar ...

'Maar,' begin ik. Ik ken de man amper; hij geeft me wel het gevoel van dichtbij, vertrouwdheid. 'Maar?' zegt hij. En dan lijkt bij mij die hele doos met vragen open te springen. Want zo meteen, met Kerst, worden alle registers van feest opengetrokken om te genieten.

Ja, ja. Maar zoveel mensen hebben niks te genieten. Er ligt 's ochtends geen berg manna voor hun deur. Als ze al een huis hebben en niet op de vlucht zijn.

De engelen zingen voor de herders. Dat was het schorriemorrie van de samenleving. Mochten nooit getuigen zijn, want volstrekt onbetrouwbaar. En het evangelie stelt uitgerekend hén voorop. Kroongetuigen. Maar daarna moeten ze weer zwijgen.

Maak de vuist tot open hand ...

En Matteüs vertelt een nog veel erger verhaal. Het lijkt even een feestje, zelfs met die hoge heren in een nederige stal. Maar dan hoort herodes* het, en die trekt z'n zwaard. Hij laat niet met zich spotten. Er volgt een gruwelijke kindermoord in Bethlehem. Jozef, Maria en hun kind worden ongewenste vluchtelingen in een vreemd land.

Bethlehem, dat ik ook bemin, ik durf uw poorten niet meer in. Ere zij God in de hoge, wie kan dát dan nog zingen? Heer God, ontferm u over heel deze wereld waar zoveel gevochten wordt.

Maar ik denk dat God bij zichzelf zegt: ik heb ze over de vrede al zó vaak verteld, zó vaak voorgedaan, zó intens voorgeleefd. Ik heb er alles voor over gehad. Wat moet ik nog meer doen? Waarom gunnen de volken elkaar het leven niet? Waarom laten ze zich leiden door angst, en treden de ander met vuisten tegemoet? Terwijl je die vuist in letterlijk één handomdraai tot een open hand zou kunnen maken, waarmee je het goede ontvangt, én waarmee je dat goede deelt. Kunt u zich een avondmaal voorstellen met gebalde vuisten?

Huis van het Brood en Stad van Vrede

Beth-Lehem. Dat betekent 'Huis van het Brood'. Brood delen, en al dat andere goede delen. Maar de vloek van herodes* lijkt nog steeds te bestaan. En het goede wordt niet gedeeld. Israël heeft een metershoge muur neergezet. 'Wij' willen ons niet mengen met 'die daar'. Maar wat de een ziet als een beveiliging, wordt door de ander ervaren als buitengesloten worden. Het beloofde land wordt het geroofde land. Net zoals met Jeruzalem. Dat is 'Ir Sjalom', stad van de vrede. Maar een collega kwam er helemaal stuk vandaan. Niks geen vrede. Op elke hoek gewapende soldaten.

Dat was in de Romeinse tijd niet anders. Eerst wordt tegen de klippen op gezongen bij de intocht van Jezus op een ezel. 'Godlof nu is gekomen, Gods aangename tijd'.

Ja, als die Romeinse soldaten hun wapens hadden omgesmolten tot schoffels en scheppen om de aarde te bewerken. Als alle hooggezetenen waren afgedaald om zieken te bezoeken en te verplegen. Als er gedanst was. Was er nog

een koning nodig als de vrede was uitgebroken? Maar de vreugde van de intocht duurt maar even. Marteling en kruis worden binnen enkele dagen gruwelijke realiteit. Het geweld is nog steeds niet geluwd - ook nu niet. De zwaarden zijn scherper en dodelijker. Ze kunnen zonder tussenkomst 'de vijand' uitschakelen. Geweld roept geweld op. "Wij hebben genoeg geleden", roept de een, "wij hebben nog nooit als volwaardig mens geleefd", roept de ander. Het recht van de sterkste tegen de haat van de zwakste. Het leven sterft de dood. De deelzame vrede wordt ongedeelde wrede macht. Kan ik nog geloven in de stad van de vrede? Kan ik nog zingen 'vrede zij met jullie'?

En toch ...

De man tegenover mij luistert naar mij en leeft mee. Ook hij kent al dat onrecht, die dodelijke haat en nijd, die minachting. Hij kent het misschien veel beter dan ik. "Ken je de boerderij, een paar kilometer buiten Bethlehem?" begint hij dan. "Een soort brood-huis, want er zijn vaak

veel gasten en bezoekers. Ze komen een dag, ze werken er een week in landerijen en tuinen. *Tent of Nations*, heet het. *Onderkomen voor de volken*. Iedereen wordt met open armen genodigd en is welkom in vrede. Want", zeggen ze, "wij weigeren vijanden te zijn."

Dat wordt ze niet door iedereen in dank afgenomen. Want al ligt het hele gebied op de Westelijke Jordaanoever, aan de Palestijnse kant, kwamen er kolonisten. Joodse mensen. Als ze in vrede waren gekomen, hadden ze kunnen samenwerken met de Palestijnen. De een heeft kennis, de ander kunde. Iedereen mag immers te gast zijn in het beloofde land, want het land is van de Heer. Wat schenkt groter vrede en vreugde dan samen je brood telen en delen! Maar ze eisen dit land ook als hun woon-, werk- en leefruimte. Palestijnse inwoners moeten wegwezen. De bulldozers staan al klaar.

Maar ze wonen er nog steeds. Is het niet bovengronds dan in kelders. De planten halen hun voeding en water toch ook uit de bodem. Gasten komen er en voelen zich thuis. De aarde wordt bewerkt, de vruchten geplukt. Ja, het Leven wordt gevierd. En er wordt gedanst en gezongen. Dan neemt hij een challe uit zijn tas, breekt 'm doormidden en geeft mij de helft.

"Moge de vrede met ons zijn." En hij legt zijn hand op mijn schouder. "Moge je weg gezegend zijn." Ik kan alleen amen mompelen want mijn ogen schieten vol tranen. Hij pakt zijn tas op, glimlacht naar me en gaat weg.

Daar sta ik, brood in m'n handen, in een winkel, in een stad. Als iedereen hier zo van delen wist ...

Ik heb nog veel te doen.

Noot: * ik heb herodes expres met een kleine letter geschreven. Ik gun die moordenaar geen hoofdletter.

Conflict

TEKST: DS. ANDREAS WÖHLE, PRESIDENT EVANGELISCH-LUTHERSE SYNODE

Met schrik en afschuw hebben wij in de afgelopen weken gezien hoe het oorlogsgeweld in Israël, Gaza en de Palestijnse gebieden - na de door Hamas uitgevoerde moordpartij op Joden van 7 oktober - elke dag weer mensenlevens vernietigt. Wij hebben herhaaldelijk ons medeleven uitgedrukt in persoonlijk contact met leden van onze zusterkerk ter plekke, de ELC-JHL (<https://www.elcjhl.org/>), en met Joodse en Palestijnse relaties in de regio en hier in eigen land. Met medewerking van de Palestijnse ds. Sally Azar (ELCJHL) hebben wij deelgenomen aan een online gebedsmoment van de Raad van Kerken in Nederland (<https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2023/10/bid-27-oktober-mee-voor-vrede/>). En in een brief aan het moderamen van de Protestantse Kerk hebben wij verzocht om een meer duidelijke positiebepaling van onze kerk ten aanzien van de toenemende openlijke Jodenhaat in onze eigen samenleving, die nu al maakt dat Joodse medeburgers zich niet meer veilig weten op onze straten.

Maar hoe voorkomen we dat wij worden meegesleurd in de wederzijdse schuldtoewijzingen en geschiedvervalsingen, die als onderdeel van de 'voortzetting van de oorlog met mediale middelen' het conflict toenemend verscherpen?

Onze overtuiging blijft: elke dode, gewonde of ontvoerde mens is er één teveel! Wanneer de pijn aan alle kanten zo diep en existentieel is als in dit conflict, is het 'oprekenen' of 'vergelijken' daarvan niet gepast. Aan beide kanten van het conflict zijn het mensen als u en ik, die met hun leven de prijs betalen voor het niet-spreken en het niet-zoeken naar vormen van het 'met-elkaar'. Voor hen bidden wij, en zo spreken wij in onze onderlinge ontmoetingen met Joden en Palestijnse broeders en zusters. Zo proberen wij ook in de eigen samenleving de menselijkheid te bewaren. Moge daar zegen op rusten.

Hoop op Toekomst ...

Geschiedenis en actualiteit van het LWF-studiedocument 'Hope for the Future' - Over de relatie van lutheranen en de joodse gemeenschap (2023).

TEKST EN BEELD: ANDREAS WÖHLE

Wie had kunnen voorspellen hoe pijnlijk actueel het thema van de verhouding tussen lutheranen en de joodse gemeenschap zou worden, toen de Lutherse wereldgemeenschap (LWF) drie jaar geleden opdracht gaf voor de samenstelling van een studiedocument hierover? Andreas Wöhle, president van de Evangelisch-Lutherse Synode, was lid van deze groep en daarvoor afgevaardigd uit de PKN, door de Generale Synode. Hij geeft een inkijk in het totstandkomingsproces.

In de aanloop naar de 13e Assemblée van de Lutherse Wereldfederatie werd, alleen al vanwege de plek (Krakow in Polen), terecht geconstateerd dat je als christelijke wereldgemeenschap met een lange en op dit terrein moeilijke geschiedenis, niet in Krakow bijeen kunt komen zonder je te verhouden

tot de met pijn beladen geschiedenis die tijdens de Tweede Wereldoorlog op verschrikkelijke wijze culmineerde.

Reflectie van de lutherse gemeenschap

Bovendien werd geconstateerd dat het gespreksproces van de LWF met de joodse gemeenschap in de laatste twintig jaar schrikbarend weinig prioriteit kreeg.

Zo werd een studie- en schrijfgroep samengesteld uit lutherse theologen wereldwijd, met als eerste doel een document te schrijven dat gedelegeerden bij de Assemblée inhoudelijk kon voorbereiden op hun bezoek aan de gedenkplaats Auschwitz-Birkenau en op het besef van wat zich daar heeft afgespeeld.

Het zou een document worden van zelfreflectie van de lutherse gemeenschap; daarom waren alleen lutherse

theologen gevraagd voor deelname aan de groep. Later werd commentaar van joodse gesprekspartners gevraagd over het eindresultaat.

Luthers wereldbreed ... elkaar vasthouden en uithouden

In het gesprek tussen de leden van de schrijfgroep, afkomstig uit Maleisië, Ethiopië, de VS, Polen, Duitsland, Uruguay, Noorwegen, de Palestijnse gebieden en Nederland, werd al gauw duidelijk dat deze eerste doelstelling (voorbereiding van de gedelegeerden in Krakow) om een bredere inbedding vroeg.

Zo begon een existentieel zoeken en vinden van passende taal voor een helder perspectief op de geschiedenis van verschillende 'waarheden' in de conflictueuze relatie. Inclusief zelfreflectie ten aanzien van de verantwoordelijkheid van de lutherse gemeenschappen, haar theologie en de erkenning van gevoeligheid met oog op een zinvolle structuur van het betoog.

Kennis hebben van elkaars traditie en geschiedenis

Soms dreigde dat vast te lopen in momenten waarop wij al ons geloofsvetrouwen en *sym-pathie* (mede-lijden) nodig hadden om niet uit elkaar te worden gedreven. En soms gingen gesprekken door tot in de nacht; in het (bange) vertrouwen dat de ander er ook de volgende morgen nog zou zijn om opnieuw met elkaar te zoeken naar gezamenlijke wegen in de door-denking over de pijnlijke onderwerpen. Terugkijkend spiegelt zich hier wat voor het brede maatschappelijk gesprek over het Israëliësch-Palestijnse conflict dringend nodig is: elkaar niet in hokjes duwen, elkaar te hóren en blijvend te zoeken naar hoop. Zo ontstond een beknopt document dat leeft van de overtuiging dat je

allereerst meer van en over elkaar moet weten, dat je kennis moet hebben van elkaars traditie en van de geschiedenis van de relatie tussen joden en lutheranen, of christenen in het algemeen. Want als je meer van elkaar weet is het moeilijker om elkaar tot clichébeelden te reduceren. Dat wederom opent de mogelijkheid om eerlijk naar elkaar te luisteren en elkaars verhalen 'uit te houden'. Want dat blijkt nodig in een situatie waarbij 'waarheid' contextueel is gekleurd en er zoiets als 'objectieve geschiedenis' niet bestaat.

Het Israëliisch-Palestijns conflict

Lang werd er gesproken over de vraag of en hoe het Israëliisch-Palestijns conflict structureel deel moest uitmaken van een document over de luthers-joodse relaties. Immers, dit conflict heeft vanwege de daarin openbrekende vragen over recht en gerechtigheid de neiging alle aandacht te krijgen en andere aspecten van de relatie te verdringen.

Aan de andere kant kan het gesprek over het Israëliisch-Palestijnse conflict ook niet worden uitgespaard. Zo werd het als element van uitdaging benoemd, als potentiële struikelsteen en hindernis om met elkaar verder te komen en het werd daardoor een van de centrale elementen van de zoektocht van de schrijfgroep. Een vertegenwoordiger van de Palestijnse lutherse gemeenschap was bovendien lid van die groep en bracht de diepe wonden van het Palestijnse volk met zich mee in ons gesprek.

Hoop op Toekomst

Het resultaat van een eerlijke benadering van de relatie tussen joden en lutheranen werd het document 'Hope for the Future'. Het benoemt allereerst de moeilijke relatie van lutheranen en joden, beginnend bij het algemeen christelijke anti-judaïsme via Luthers eigen scherpe ontsporingen en de latere theologische dwaalsporen in prediking en onderwijs, tot aan de geschiedenis van de verschillende historische uitspraken van de Lutherse wereldfamilie.

Het inhoudelijk meest relevante en toekomst bepalende moment van gezamenlijk berouw, omkeer en vernieuwing van lutheranen in hun relatie tot de joodse gemeenschap komt daaruit naar voren. Er volgden veel gesprekken tussen de beide gemeenschappen, naast vernieuwende standpunten van veel van de LWF-lidkerken. Het document 'Hope for the Future' vat documenten en uitspraken samen

en markeert hoofdpunten en ontwikkelingen. Zo komt de geschiedenis van het jodendom naar voren, worden de verschillende verschijningsvormen benoemd en worden de gedeelde geschiedenis en traditie-elementen van jodendom en christendom geschetst. Ook de pijnlijke ontsporingen én de vreselijke gevolgen van christelijk en luthers antisemitisme worden benoemd.

Formuleringen gezamenlijk gedragen

Wij constateerden dat het begrip 'antisemitisme' tot historische en fenomenologische discussies kan leiden die het gesprek eerder bemoeilijken dan helpen; 'structurele of impliciete

Jodenhaat' is ondubbelzinniger, zo merkten wij, en het helpt te benoemen waar het om gaat.

Het document zoomt vervolgens in op het Joods-Palestijns conflict over het land. De formuleringen die hier zijn gevonden konden na lang gesprek door de hele groep, inclusief de Palestijnse vertegenwoordiger, gezamenlijk worden gedragen. Van daaruit richt de blik zich op de vraag hoe kan worden doorgedacht en gesproken. Tot slot is er de oproep om persoonlijk het gesprek te blijven zoeken, te leren over elkaars traditie en zo de vooroordelen te weren en gezamenlijk verantwoordelijkheid te tonen in de huidige uitdaging van onze samenleving.

Wegen zoeken...

Kan dit helpen wegen te wijzen tot gesprek, in de verschrikkelijke geschiedenis die zich in de oorlog in Israël, de Westbank en Gaza heeft voorgedaan en voordoet, en in de vragen van recht en onrecht en een toekomst voor Joden en Palestijnen in het land?

Dat is wellicht te veel gevraagd. Wat het document wel kan is voorbeelden aanreiken van hoe naar elkaar geluisterd kan worden, hoe te leven met meerdere waarheden en kwetsuren over en weer en niet te blijven steken in veroordeling en vooroordeel. Als het document helpt om binnen de kerk het gesprek over Israël én het Israëliisch-Palestijns conflict eerlijker en vooral persoonlijker en kwetsbaarder te voeren, is al veel bereikt.

Voor een overzicht over het theologisch proces van de Lutherse wereldgemeenschap en over het document 'Hope for the Future', ga naar: <https://www.lutheranworld.org/resources/document-hope-future>

De schrijfgroep van het studiedocument Hope for the Future kwam bijeen in meerdere online meetings (juni 2021 tot september 2023) twee fysieke meetings in Jordanië (2021) en in Krakow (2022) en talloze tussenvormen die digitaal werden bewerkt.

In de Generale Synode van de Protestantse Kerk van november dit jaar kwam de houding van de kerk ten aanzien van het Israelisch-Palestijns conflict aan de orde. Daarbij werden vanuit Luthers perspectief in ieder geval drie aspecten verwoord:

- De door ons in de kerkorde verwoordde ‘onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël’ beschrijft meer dan het feit dat kerk en synagoge gezamenlijke wortels hebben en deels dezelfde Heilige Schriften delen. Het benoemt een verbondenheid die rust ‘in het heilsgesheim van God’ en die daarom behoort tot het verwonderde belijden van de kerk. Van daaruit komen ook de andere verbondenheden en roepingen van de kerk in perspectief.
- Het gesprek met de Palestijnse (Lutherse) kerk is een gesprek tussen twee kerken die met elkaar verbonden zijn in hun belijden en binnen de ene gemeenschap/communio van de Lutherse wereldfamilie. Dit is meer en anders dan een ‘partner schappelijke’ verhouding van organisaties zoals die doorgaans door Kerk in Actie worden onderhouden. Dit verschil hoort bij gesprekken over dit onderwerp te worden meegenomen.
- In gesprekken en statements van de kerk over de verschrikkingen van de oorlog in Israël, de Westbank en Gaza zal het erom moeten gaan te pleiten voor ruimte om elkaar als mensen te blijven zien in plaats van

enkel als (militaire) tegenstanders. Dit geldt voor internationale interventies evenzeer als voor het bemiddelende en ruimte scheppende ageren van de kerk in de spanning geladen gesprekken in de eigen samenleving in Nederland. Daarbij is het vermijden van demagogische taal net zo belangrijk als het benoemen van de verantwoordelijkheid om kinderen en jongeren niet met vertekende vijandbeelden op te voeden. Hier ligt een taak van de kerk onder meer in het binnenlandse interreligieuze gesprek.

Duurzaam Luthers, waar staan we?

TEKST: **ARIE BIJL** projectleider Duurzaam Luthers

Het plan van aanpak voor het project Duurzaam Luthers nadert zijn voltooiing. Op basis van een grondige analyse - hoe staat de lutherse stroming binnen de Protestantse Kerk er nou echt en in cijfers voor? - gaan we komend jaar met dit plan aan de slag. Het project is een gezamenlijk initiatief van de Protestantse Kerk en de Lutherse synode. Het doel is om de lutherse traditie binnen de Protestantse Kerk zichtbaarder te maken en ook voor de toekomst te waarborgen. Want binnen een krimpende kerk dreigt de waardevolle en verrijkende lutherse stroming uit het zicht te raken. Dat willen én moeten we voorkomen. Wat bleek uit de analyse? Dat is eigenlijk niet zo verrassend: de thema's die spelen bij de lutheranen zijn herkenbaar voor vrijwel alle kerken binnen de Protestantse Kerk (en ook daarbuiten overigens). Het gaat dan bijvoorbeeld om bestuurskracht, financiën, vastgoed en de vraag naar meer

ondersteuning van de gemeenten. Een belangrijke uitkomst: het water staat veel (lutherse) gemeenten aan de lippen. Er moet dus wel écht iets gebeuren. Het goede nieuws is dat die ondersteuning er nu dus komt. Niet voor alle gemeenten tegelijk, eerst via een aantal pilots om te kijken wat het beste werkt. Er zijn ook een aantal specifieke thema's die alleen voor de lutheranen gelden, zoals het behoud van het luthers erfgoed en de aandacht voor dit gedachtegoed in de opleidingen voor predikanten en kerkelijk werkers. Ook daar wordt aan gewerkt.

In de Generale Synode van de Protestantse Kerk is een update van het project Duurzaam Luthers besproken. Het plan is met enthousiasme ontvangen en de sessie werd afgesloten met een hartelijk applaus van de synodeleden. Een prachtige slotconclusie was: de Protestantse Kerk is niet compleet zonder de lutheranen.

Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie

13-19 September 2023 in Krakow
'One Body, One Spirit, One Hope'.

In Krakow heeft de Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie plaatsgevonden. Er waren verschillende voorprogramma's, zowel voor de verschillende continenten, als voor jongeren, vrouwen en mannen. Al die 'pre-assemblies' hebben boodschappen gestuurd om bij het gesprek te helpen op de grote assemblee in Krakow.

Het thema van de Assemblee is 'One Body, One Spirit, One Hope'. Tijdens de Assemblee kunnen de lidkerken, die op alle continenten van de wereld te vinden zijn, hun aandachtspunten inbrengen. De onderwerpen zijn heel divers, want de wereldkerk is divers, zowel qua geloofsbeleving en inhoud, alsook het verschil in omgang met allerlei menselijke en politieke onderwerpen. Dat er toch met elkaar wordt gesproken, uitgewisseld, nagedacht en gekeken wordt naar nieuwe standpunten om dienstbaar te kunnen zijn in en aan de wereld is een hoopvol gebeuren. En dat de kerk dat gesprek wereldwijd aangaat is van belang voor de hele wereld.

Er waren vijf gedelegeerden vanuit de Protestantse Kerk in Nederland, waarvan ook de Lutherse gemeenten deel uitmaken: ds. René de Reuver (Scriba); ds. Karin van den Broeke (namens de Raad van Kerken); Joren Reichel (afvaardiging van de jongeren); ds. Andreas Wöhle (president Evangelisch-Lutherse Synode) en ds. Margo Jonker (predikant ELG Zwolle).

IMPRESSIEVERSLAG DOOR MARGO JONKER

Dag 0 - Reisdag naar Krakow

Margo Jonker op weg naar de wereld Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie in Krakow. Hier komen 800 mensen uit de hele wereld een week lang samen. Een vergadering die zich richt op verbinding en die wil leren van en ruimte geven aan verschillen, vanuit het geloofsthema 'One Body, One Spirit, One Hope'.

Mijn reis gaat via Berlijn. Ik heb de tijd om de Versöhnungskirche te bezoeken. Voor die kapel aan de Berlijnse muur staat een beeldje. Het staat ook in Coventry en Hiroshima. 'Verzoening' heet het. Nog steeds zo nodig in de wereld. Het beeld is klein, maar krachtig van uitdrukking. Het laat mij zien dat verzoening vraagt om elkaar als mens te zien en te omringen. Het is een buigen naar een ander mens. Op de knieën. Menselijkheid. Een mooi beeld voor de wereld op weg naar de Assemblee in Krakow.

Dag 1 - De Assembly

De openingsviering van de Assemblee was een feest. Met muziek die voor mij gedeeltelijk bekend was. Natuurlijk

zongen we 'een vaste burcht', maar ook het Kyrie van Iona en een prachtig Afrikaans lied. Het thema 'one body' voelde ik wel in deze viering. De verkondiging van Danielle Dokman uit Suriname was krachtig en stimulerend. Het tweede deel van de dag was de vergadering met aanbevelingen van jongeren, vrouwen, mannen vanuit de verschillende continenten. Aanbevelingen die te maken hebben met het gesprek tussen de generaties, gesprekken over vrede, rechten voor vrouwen en jongeren, delen van zorgen over secularisatie, armoede, corruptie en mentale gezondheid. En vanuit de vergadering werd aandacht gevraagd voor de lhbtiq gemeenschap.

800 mensen die het geloof delen en de belangrijke kwesties in de wereld op de agenda zetten en dat in vormen van actie willen omzetten. 'One Hope' zit hierin, nu nog in een kleine groep, dat de leden deze discussie meenemen tot in alle uithoeken van de wereld! Dat 800 mensen ook een grote groep is werd duidelijk toen het brandalarm afging en iedereen naar buiten moest. Gelukkig bleef het daarbij. Het gaf de gelegenheid om mensen te ontmoeten in de warme zon.

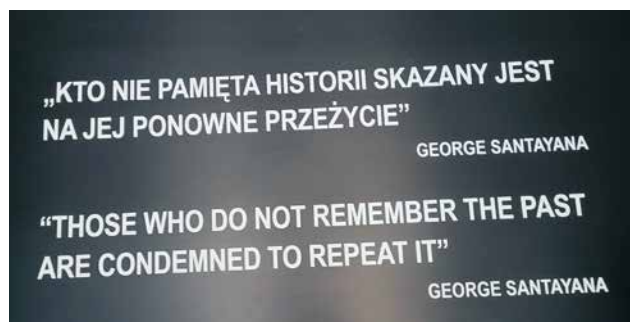
Dag 2 – Sula's

Een spannende dag met veel lezingen en gesprekken. Zoals een lezing van Tomáš Halik. De Surinaamse predikant Danielle Dokman schreef in een stuk over 'Sulas'. Een sula is een plaats in het regenwoud waar snelle en zware waterstromen botsen tegen rotsen en ongelijke bodem. Het is een prachtige en tegelijkertijd gevaarlijke plaats.

Nu wil ik de Assemblee niet gevaarlijk noemen. Wel is het een plek waar verschillende stromen bij elkaar komen; dat kan spannend zijn. Vandaag zag ik dat. Want waar mensen van over de hele wereld bij elkaar zijn, en elkaar willen spreken over belangrijke onderwerpen, daar worden ook verschillen zichtbaar. Allereerst dat de Westerse landen en hun kerken het een en ander te doen staat in hun verhouding tot bijvoorbeeld de Afrikaanse. Dat iedereen het belangrijk vindt dat jongeren meedoen, maar hun verantwoordelijkheid geven in de kerk is lang niet altijd vanzelfsprekend. Dat er nog een weg te gaan is naar gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen. En dat het, ook op een Assemblee met veel ruimte en inbreng, nog best moeilijk is om het gesprek over de lhbtqi gemeenschap goed en open te voeren. De verschillen in geloof en leven kunnen groot zijn. Ik denk dan aan die sula's. Want het is mooi om met elkaar in gesprek te zijn. Zonder deze Assemblee, waren deze belangrijke onderwerpen nog minder besproken. Tegelijkertijd is het onoverzichtelijk water, met tegen elkaar botsende gedachten.

Dag 3 – Auschwitz

Het is een vreselijke plek, Auschwitz. Het grootste concentratiekamp van Nazi Duitsland. Meer dan een miljoen joden zijn er vermoord in de Tweede Wereldoorlog. En duizenden anderen. Alle deelnemers van deze Assemblee gingen daarheen vandaag. Een schokkend en aangrijpend bezoek. Ik moest de hele tijd kijken naar de straatstenen waar ik liep. En denken aan allen die daar ook gelopen hebben. De voeten die daar ook gingen. 'Those who not remember the past are condemned to repeat it' staat ergens in Auschwitz geschreven. Ter herinnering plaatste de LWF vandaag bloemen in het kamp.

De groepen liepen allen over de lange gang van dat verschrikkelijke en immense vernietigingskamp. Daar, aan het eind, was door de LWF een ruimte ingericht voor een klein ritueel - met stilte, een te lezen psalm en licht. En een gezongen 'Kyrie-eleison'. De bede die ons in het hart is gelegd voor als er geen woorden zijn.

“One Body”, zo sprak Tomáš Halik, “wordt gevormd samen met alle mensen en alle leven op aarde. En die schepping is en blijft gaande”.

Hij vertelde van Rabbi Pinchas, die aan zijn leerlingen vroeg wanneer de nacht eindigt en de dag begint. De eerste antwoordde: “Als er genoeg licht is om een schaap van een hond te onderscheiden.” Een ander zei: “Wanneer je een moerbeiboom van een vijgenboom kunt onderscheiden”. “Het is dat moment”, antwoordde Rabbi Pinchas, “wanneer we in het gezicht van een ander onze zuster of broeder zien. Tot dat moment is het nacht.”

Dag 4 – Vieringen

Twee vieringen per dag zijn er op de Assemblee in Krakow. De klarinet en de saxofoon spelen bij toerbeurt de solo's. Alle vieringen staan in direct verband met wat de dag ervoor of de dag die komt aan de orde is. Verbonden met het thema 'One Body, One Spirit, One Hope'. Met zorgvuldig gekozen lezingen, intense gebeden, en verbeelding met gebaar en beweging.

De uitbundigheid en vreugde van het samenzijn komen tot uiting, evenals de zorgen om de schepping en de schokkende ervaring van het bezoek aan Auschwitz. Alles neergelegd voor God.

Omdat de hele wereld vertegenwoordigd is op de Assemblee, zingen we liederen uit de hele wereld. Een Hongaars lied dat bijna klezmer is, een Indiaas lied als responsie, dat mijn mede koorlid Elisabeth uit India herkende. En liederen uit Hongarije, Polen, Afrika, Argentinië, Palestina. Met alle klanken en ritmes die erbij horen. Alles met piano, orgel, fluit, drum, trommel, tamboerijn en drumstel. Steeds anders. Steeds zorgvuldig geplaatst en gemusiceerd. Het is voor het eerst dat ik het lutherlied 'Een vaste burcht' in vier talen zing, samen met 800 andere Lutheranen. Meezingen in het Assemblee-koor is mooi. Het verbindt, je bouwt een band op met de andere koorleden.

Het dikke vieringen boek (ruim 200 blz.), neem ik mee naar huis. Het wordt zeker een inspiratiebron voor onze Nederlandse Lutherse Gemeente in Zwolle.

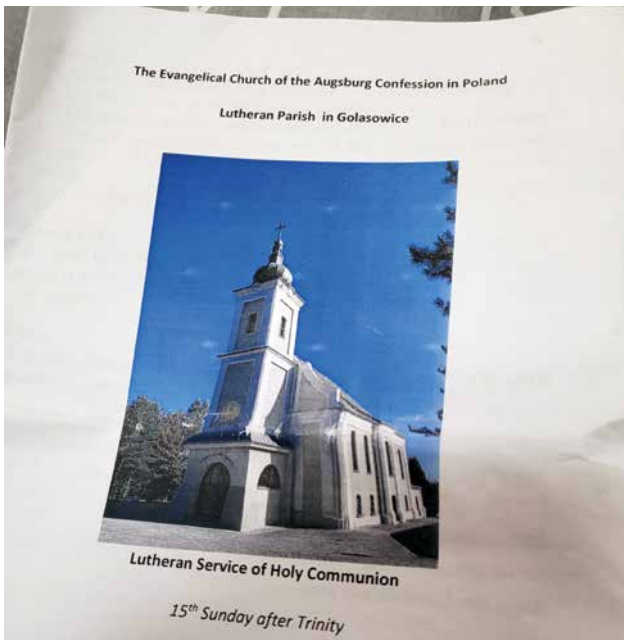

Dag 5 – Golasowice

Vroeg op. Om 7.00 uur vertrok ik met de bus naar een kerkje in Golasowice, een klein dorpje aan de grens van Oekraïne met Tsjechië. Dertig Poolse en Tsjechische lutherse kerken kregen mensen te gast van de Assemblee. We kregen een hartelijke ontvangst in een volle kerk met veel kinderen. Een klein meisje ontving de heilige doop. De tekst in de viering: 'Let not your heart be troubled, neither let it be afraid. Peace I leave with you, my peace I give unto you'. Na de viering kregen we in het gemeentecentrum naast de kerk een heerlijk diner.

Daar vertelde de pastor over hun gemeente. Groot, betrokken, energiek. En op de vraag naar de impact van de oorlog met Oekraïne vertelde hij van die nacht in februari 2022, om 05.00 uur - het moment dat hij hoorde dat de oorlog begonnen was.

Meteen waren er vluchtelingen geweest. En meteen hadden ze actie ondernomen. Ze hadden gedacht een huis te kunnen betalen voor vijf vluchtelingen. Uiteindelijk hadden ze

voor 70 vluchtelingen huizen kunnen huren. "Maar" zei de pastor, "we noemen ze geen vluchtelingen maar gasten. Ze werken hier als ze kunnen en de taal eigen zijn. We geven taallessen. De LWF heeft middelen voor die taallessen beschikbaar gesteld. Na de corona tijd was het goed om als gemeente weer een doel te hebben, huizen klaarmaken en handen uit de mouwen steken. De gasten hielpen onze gemeente om weer gemeente te kunnen zijn."

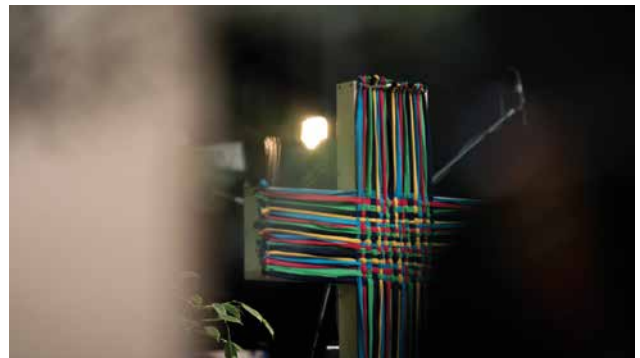
Iets van die gastvrijheid ervoeren wij daar ook. En ook die woorden die klonken: 'My peace I give unto you.' Dat die vrede toch in de harten van alle mensen op de hele wereld mag neerdalen.

Dag 6 – Boodschap

Er moet een heldere boodschap geschreven worden op deze Assemblee. De hele week zijn er lezingen rondom het thema 'One Body, One Spirit, One Hope' Er zijn georganiseerde gesprekken en ontmoetingen in de wandelgangen om de gedachten daarover te verdiepen. Het bezoek aan Auschwitz hoorde daar ook bij - de diepe wonden die in

het leven zijn geslagen. Wat een geestkracht is nodig om met die blijvende pijn verder te gaan. En hoe kun je te midden van de puinhopen van het bestaan hoop houden. De LWF wil met hulp van de Assemblee, dus met hulp van alle kerken uit alle werelddelen, een programma maken voor de komende zeven jaar. Dat programma wordt geformuleerd op deze Assemblee.

Daarom wordt een boodschap geschreven, besluiten genomen en publieke stellingnames geformuleerd. Dat alles wordt uitgewerkt in tal van acties, publicaties en aandachtsgebieden. Het proces zal pas op de laatste dag worden afgerond. Dus best spannend. De gedelegeerden van de kerken mogen stemmen. Op de foto's is daar iets van te zien.

Dag 7 – De laatste dag

De Assemblee is afgerond. Vanuit Krakow ben ik naar huis gereisd, vol van internationale indrukken. De Assemblee heeft toegewerkt naar boodschap. Het strakke programma met vieringen, lezingen, discussies en ontmoetingen was daarvoor bedoeld.

Epiloog

Wat mij opvalt in de Assemblee is dat je leert te kijken over grenzen heen. Ik zag iets van de geloofsbeleving in de Lutherse kerk van Japan, van wat jongeren te verdragen hebben in Zuid-Amerika, van hoe oorspronkelijke bewoners van Amerika, de indianen, en van Scandinavië, de Sami, zich bewegen in kerk en maatschappij. Ik hoorde van het werk dat Afrikaanse kerken doen voor vluchtelingen en slachtoffers van geweld. En ook hoe de Poolse kerk omgaat met vluchtelingen uit Oekraïne.

De diversiteit is zichtbaar op de Assemblee. Daarin is de verscheurde hedendaagse werkelijkheid te zien. En toch wordt op de Assemblee en overal op de wereld gevierd dat alle mensen kinderen van God zijn. En dat ieder mens zich telkens kan omkeren naar goedheid die in God ligt en er voor allen is, vanuit het geloof 'One Body, One Spirit, One Hope'. Die woorden ervaar ik soms als groot. Tegelijkertijd vind ik het belangrijk dat ze als een soort mantra in mijn hoofd en hart klinken en mijn doen en laten leiden. Dat vraagt wel wat kracht. En daarom is het fijn dat de kerk er is. En te weten dat mensen overal op de wereld vanuit bronnen van liefde en vrede werken.

En zo ga ik geïnspireerd verder in Nederland, in Zwolle, in het Lutherse kerkje aan de Koestraat, te midden van de mensen - een plaats die zich verbonden mag weten met kerken, met mensen op de hele wereld.

One body, One Spirit, One Hope

Lutheran Summer School 2023 in Krakow

een bijzondere editie

De vierde editie van de Lutheran Summer School vond plaats in Krakow, van 16 tot en met 22 augustus. Een maand voor de Assemblee van de Lutheran World Federation (LWF) er vergaderde.

TEKST: CHRISTIAAN FAHNER - BEELD: DEELNEMERS

Vanuit milieuoverwegingen is de reis afgelegd per touringcar. Zowel op de heenreis als op de terugreis werd overnacht in Dresden. Er waren 35 deelnemers uit de lutherse gemeenten in Alkmaar, Almere (PKN), Amsterdam, Arnhem, Bussum, Delft, Den Haag, Ede, Gouda, Haarlem, Heerlen, Heusden, Nijmegen, Utrecht en Zwolle. Het eerste onderdeel van de Summer School startte al in de bus: de deelnemers werden uitgenodigd om in groepjes te delen hoe het thema op je overkwam en hoe je het verbond met jouw gemeente. Thema van de Summer School was *één Lichaam, één Geest, één Hoop*. Dit thema, ontleend aan Efeziërs 4, was ook het thema van de Assemblee. In aanloop naar de Assemblee publiceerde de LWF een studiegids, die ook in het Nederlands verscheen en vrij downloadbaar is. Ter voorbereiding op de reis was ons gevraagd deze gids door te lezen.

Heenreis: via Dresden

Op de parkeerplaatsen waar we tussenstops maakten, hebben we liederen meerstemmig ingestudeerd. Aankomen in Dresden werden we ontvangen door vertegenwoordigers van de lokale kerk. Een van hen, Christian Heurich, gaf een voordracht over zijn pioniersgemeente: Aufleben Dresden. Bij de maaltijd die volgde, hebben we de vertegenwoordigers gevraagd naar de kerkelijke omstandigheden in Dresden.

Workshops over één Lichaam, één Geest, één Hoop

De volgende dag kwamen we aan in Krakow en werden gastvrij ontvangen

in de Lutherse kerk door de predikant en een LWF-medewerkster. Zij had een uitdagende job: het organiseren van alle facilitaire zaken van de Assemblee, inclusief de visa voor Polen voor alle gedelegeerden. De dag vervolgde met drie workshops, in de vorm van drie groepsgesprekken. De workshop over één Lichaam werd gegeven door dr. Andreas Wöhle. Het lichaam is een sterke metafoor. Alle lichaamsdelen zijn anders en alle delen zijn belangrijk. Het lichaam heeft ook zintuigen. Lutheranen gebruiken ze graag: het proeven van het brood en de wijn bij het avondmaal. Na het avondmaal pakten we soms elkaars handen: we zijn verbonden. Met de collecte opent zich ons blikveld naar de wereld, het is de belichaming van wat we hebben bezongen en het beeld bij wat er is gezegd. En de bloemen? Dat is iets

schitterends dat we die mogen weggeven! Lutheranisme is een vrolijk en lichamelijk geloof, een geloof met sjeu! De workshop over één Geest werd gegeven door ds. André van der Stoel. Wat roept één Geest in je op? Adem, wind, het zachte ruisen bij Elia in de spelonk, het brandende braambos bij Abraham. Sommigen ervaren een stem, anderen een rilling over de arm, of een richting, een vertrouwen dat het goed komt. De Bijbel spreekt over gaven van de Geest, bijvoorbeeld: wijsheid, kennis en profetie (1 Kor 12:8-11); en vruchten van de Geest, bijvoorbeeld: liefde, vreugde en vrede (Gal 5:22). De Geest is ook bezieling, beweging, de Geest als duif, een soort dans. En wat als er één Geest zou zijn in onze gemeenten? Dan zouden we meer naar elkaar luisteren en barmhartiger zijn naar elkaar.

De workshop over één Hoop werd gegeven door prof. dr. Dorottya Nagy. Wat is hoop? Het Gloria. Een emotie om verder te gaan. Levensmoed. Je wordt gedragen. Het wringt ook: 120 km van hier, in Oekraïne, heerst oorlog. Hoop is er altijd, maar je ziet het niet altijd. Hoop zijn ook stofjes in je hoofd, je glas is altijd halfvol of juist halfleeg. Hoop in het Bijbelboek Job: Job wil God niet kwijtraken. Job zocht niet op alles een antwoord, zoals zijn vrienden. 1 Petrus 3:15: Getuig van de hoop die in ons is!

Kazimierz en Auschwitz-Birkenau

's Avonds werden we door gidsen rondgeleid in Kazimierz, een wijk van Krakow waar eeuwenlang en tot aan de Tweede Wereldoorlog veel Joden woonden. De film Schindler's List is hier deels opgenomen. Zaterdag bezochten we de kampen Auschwitz-Birkenau. Voor alle deelnemers was het aangrijpend. Na een rustuurtje konden zij die dat wilden, er iets over delen. Als reactie op de verzamelde haren en protheses in een van de ruimten, zei iemand: zelfs ná hun dood waren ze nog verkoopproduct, de industriële schaal van vernietiging raakte me. Bij de verzamelde brillen zei de gids: één bril is één leven. Dat had een ander geraakt. De foto's van de gedetineerden aan de muur: de duizelingwekkende aantallen, ze kregen gezichten ...

De Lutherse gemeenten in Polen

Zondag deden we mee aan de viering in de Lutherse kerk. Zeven mensen deden geloofsbelijdenis. We kregen een liturgie, die in het Engels vertaald

was en na afloop hebben we de gemeente vierstemmig toegezongen: *One is the body and One is the head* van John L. Bell. Op donderdagavond vertelden een jonge lutherse predikant en zondagmiddag een Poolse LWF medewerker, ons over de situatie van de Lutherse gemeenten in Polen. Beiden gaven aan dat Polen in rap tempo seculariseert. Vroeger bezocht 70% van de bevolking regelmatig een kerk, tegenwoordig is dat 40%. De sterke opleving van het katholicisme na de Sovjettijd was een politieke reactie op het communisme. De kerk gaf hoop. De afgelopen jaren is de katholieke kerk in Polen niet meer een morele stem, maar een politieke macht geworden, gelieerd aan de PIS partij. Door deze ontwikkeling keren veel mensen de kerk de rug toe. Deels heeft dit een gunstig effect op de lutherse kerk; er komen nieuwe leden bij want de Lutherse kerk is liberaal en kent een grote persoonlijke vrijheid. Deze toename heeft ook een uitdaging: De kennis over het lutherse gedachtegoed ontbrak; er zijn nu cursussen van een half jaar ter voorbereiding op het lidmaatschap. Maar het belangrijkste is: elkaar kennen en ontmoeten.

De meeste Lutheranen wonen in het zuiden. De jonge predikant ervoer het als zwaar om een minderheid te zijn in het overwegend katholieke Polen. De aanwas van nieuwe predikanten is te klein. Dit komt mede doordat predikanten een te groot takenpakket hebben, zelfs het onderhoud van de kerkgebouwen hoort erbij! Het aantal vrijwilligers neemt ook af: de jonge generatie wil taken slechts tijdelijk

doen of tegen een vergoeding. Zondagmiddag was er ook een ontmoeting met twee vertegenwoordigers van de LHBTIQ+ gemeenschap. Ze ervaren veel weerstand in het conservatieve religieuze Polen, maar weten zich juist welkom bij de lutherse gemeente in Krakow.

Terugreis en Frauenkirche

Er is op diverse manieren gereflecteerd op de reis. Op zondagavond was een 'fishbowl' oefening waarin we onze ervaringen deelden. In de bus van Krakow naar Dresden zijn collages gemaakt en in de bus van Dresden naar Nederland werden columns geschreven.

Op maandagavond is de Frauenkirche in Dresden bezocht. Eerst een vesper, gevolgd door een uitleg over het lichte, kleurrijke en indrukwekkende gebouw, waarvan in 2008 de herbouw werd beëindigd. Mocht u eens Dresden bezoeken, dan is deze kerk zeker uw aandacht waard!

De dagen in Krakow begonnen steeds met de metten en eindigden met een vesper. Als gezamenlijke afsluiting is op een parkeerplaats langs de snelweg het Avondmaal gevierd. Het was een ervaring op zich, dat zo openlijk te vieren.

De Lutheran Summer School is een beleving, het laat je ontdekken wat het gevoel is om Lutheraan te zijn. Dit gevoel laat zich moeilijk in woorden vatten: je moet het meemaken! Daarom, laat je inspireren en ga komend jaar mee met de volgende editie van de Lutheran Summer School!

De Lutheran Summer School heeft gebracht:

- Ook wanneer de plaatselijke gemeente kleiner wordt, voelen de deelnemers dat ze onderdeel zijn van een groter geheel waar onderlinge steun van te verwachten is;
- De ervaring dat door kleiner wordende gemeenten, de behoefte groeit aan nieuwe plaatsen waar geloofsgesprekken gevoerd kunnen worden;
- Inspiratie van elkaar op het gebied van diaconie en kerk zijn in de huidige samenleving.
- Toegenomen kennis over het werk van de Lutheran World Federation, de Assemblee en de Lutherse Kerk in Polen;
- Zes dagen waar de deelnemers met plezier op terugkijken, wat verbondenheid geeft;
- Een gouden veer, gekregen van de Lutherse gemeente in Krakow en een banner van collages die door Nederland reizen.

Vom Himmel hoch, da komm' ich her

Voor mijn eerste column in *elkkwartaal* lijkt het mij onontkoombaar om een lied van Luther zelf te behandelen. Vandaag staat het zowel door Luther gedichte als gecomponeerde kerstlied 'Vom Himmel hoch, da komm' ich her' centraal. In het liedboek van 2013 is dit vertaald als lied 469, 'Ik ben een engel van de Heer'. We kijken zowel naar het ontstaan van dit lied als de ontwikkeling in de loop van de geschiedenis.

TEKST: LUK SCHURMAN

Lied 469 is in de eerste plaats een kinderlied. In een rollenspel wordt de inhoud van het kerstverhaal op een voor kinderen begrijpelijke wijze verteld. In de tekst zie je het toneelstuk voor je ogen afspelen. Je kunt je zelfs afvragen hoe gepast het is om dit lied op eerste kerstdag in de kerk te zingen; Luther schreef het in de eerste plaats voor de huiselijke kring. Maar, hoewel de tekst kinderlijk is, is ze zeker niet kinderachtig. En de titel van ons liedboek mag dan 'zingen en bidden in huis en kerk' zijn - hoeveel zingen we thuis daadwerkelijk nog uit dit liedboek? Misschien is de plaatsing op eerste kerstdag daarom zo gek nog niet!

Een nieuwe mare: nieuwtje van God zelf

Ook de relatie tussen melodie en tekst is boeiend. De melodie waarmee wij het lied nu kennen, gecomponeerd door Luther, is namelijk niet altijd de melodie van het lied geweest. Luther schreef het lied oorspronkelijk als parodie op een al bestaand lied - en gebruikte dus ook die al bestaande wijs. Dat lied werd gezongen wanneer iemand een nieuwtje te vertellen had, bijvoorbeeld op de markt. Het had een vrolijk en speels karakter, waarvan de eerste regels als volgt klonken:
*Ich kumm aus fremden Landen her
und bring euch viel der neuen Mär.*

Luther zat er niet mee om zo'n werelds liedje op pragmatische wijze te verbouwen. Destijds waren de scheidslijnen tussen wereldse en religieuze cultuur veel vager dan nu. Met een paar wijzigingen dicht hij:

Vom Himmel hoch, da komm ich her.

Ich bring' euch gute neue Mär.

De 'nieuwe mare' wordt bij hem een nieuwtje uit een wel heel bijzonder land: het wordt een nieuwtje van God zelf! Zo gaat hij de rest van het lied door. Een nieuw kerkelijk kinderlied was geboren. Misschien was Luther vandaag de dag ook aan het dichten geslagen met zo'n wereldlijk lied. Met een paar kleine aanpassingen zongen kinderen tegenwoordig op eerste kerstdag dan: 'O, kom maar eens kijken, wat ik in dit kribje vind...'

Signaal voor een nieuw verhaal

Blijkbaar vond Luther het op een gegeven moment nodig om een nieuwe melodie te maken voor dit lied. Opvallend aan de huidige melodie is dat elke regel steeds begint met een korte noot, gevolgd door lange noten. We komen dat bij meer liederen van Luther tegen, bijvoorbeeld 'Ein feste

Burg ist unser Gott' (lied 898). Het steeds beginnen met zo'n korte toon heeft iets van een signaal klank, een uitroep. De liederen waar Luther deze techniek bij gebruikte hebben dan ook allemaal zo'n inhoud. Met het lied van vandaag is dat niet anders: de engel brengt een 'nieuw verhaal'. Een proclamerend karakter is dan wel op zijn plaats. In de loop der eeuwen is de melodie van dit lied niet altijd hetzelfde gebleven. In Bachs tijd zong men het lied bijvoorbeeld op hele noten. Van een van die bewerkingen maakte ik een opname op het orgel van de Lutherse Kerk in Zwolle, waar ik organist ben. De bewerking kunt u beluisteren via de onderstaande link, waar, voorafgaand aan Bachs bewerking, het lied ook wordt gezongen door gemeentelid Marjette Zomer. Zelfs met een melodie op hele noten weet Bach nog het kinderlijke en speelse van het lied te vangen. Je ziet de engeltjes nog net niet rondfladderen. Een betere samenvatting van het lied van vandaag is eigenlijk niet te geven.

Link: https://youtu.be/xDy68j90_hs

Wie is Luuk Schuurman?

Het kan bijna niet anders dat Luuk Schuurman in zijn eerste column voor *elkkwartaal* een lied van Luther behandelt. Een kerstlied nog wel. De relatie tussen melodie en tekst is boeiend, zo vindt Luuk Schuurman. Wie is hij? Graag stelt hij zich hier voor.

Meer van hem zien én horen? Klik op onderstaande links.

Mijn naam is Luuk Schuurman, 20 jaar oud. Ik raakte in de zomer van 2022 verzeild in het Lutherse wereldje toen ik benoemd werd tot cantor-organist van de Lutherse Kerk in Zwolle. In Zwolle speel ik wekelijks de erediensten en geef ik leiding aan de cantorij die zo'n 20 leden telt. Ook geef ik twee keer per jaar een orgelconcert op het mooie Leeftang Orgel van de kerk. Bovendien werken instrumentalisten en solisten regelmatig mee aan de vieringen. Zwolle is een erg actieve en muzikale gemeente; een prachtige plek dus om werkzaam te zijn!

De rest van de week ben ik nog 'gewoon' student; ik studeer orgel bij Jos van der Kooy aan het Koninklijk Conservatorium

van Den Haag, waar ik verder naast de gebruikelijke theoretische vakken ook piano-, improvisatie- en koordirectie lessen krijg. Daarnaast studeer ik kerkmuziek; zowel aan het Conservatorium van Rotterdam als in privélessen bij Toon Hagen. Vooral de zomermaanden zijn daarnaast vaak gevuld met het geven van orgelconcerten of het begeleiden van koren.

Hoewel ik dus nog niet officieel mijn diploma heb, ben ik wel al ruim een jaar werkzaam als kerkmusicus. Dat zorgt soms voor drukke weken; naast school zijn er veel dingen die je je zelfstandig eigen moet maken. Maar tegelijk is het ontzettend fijn om de studie direct te kunnen combineren met de praktijk. Dat maakt dat ik met veel plezier en enthousiasme mijn taken als kerkmusicus vervul.

Links:

Website: www.luukschuurman.nl

YouTube kanaal: [https://youtube.com/](https://youtube.com/@LuukSchuurmanorgel?si=fZcfORDbUZRQ9vQ)

[@LuukSchuurmanorgel?si=fZcfORDbUZRQ9vQ](https://youtube.com/@LuukSchuurmanorgel?si=fZcfORDbUZRQ9vQ)

Laurence Dufour: de keuze voor rechtzinnigheid

In de zomer van 2022 toonde het Luthers Museum Amsterdam de keerpunten in de honderdjarige geschiedenis van lutherse vrouwen op de kansel. Daarin was veel aandacht voor Laurence Dufour (1902-1988), die een steen aan het rollen bracht in die geschiedenis. Vanuit een ander perspectief, in haar onderzoek naar Oldambtster Vrouwen, raakte Marianne Kruiswijk gefascineerd door deze Laurence. Ze schreef hier eerder over (*elkkwartaal* 2-2023) en vervolgt met het resultaat van haar bevindingen.

TEKST: MARIANNE KRUIJSWIJK

Toen Laurence Dufour de evangelisch-lutherse synode om toestemming vroeg dominee te mogen worden (1922), ondersteunde een groep vrijzinnige predikanten haar verzoek. In de volgende jaren kwam er vooral bezwaar vanuit de rechtzinnige hoek in de kerk. Een vrouw op de preekstoel was in deze tijd in de rechtzinnige kringen zeker niet vanzelfsprekend. Daar kreeg Laurence mee te maken. In mijn onderzoek heb ik vragen kunnen stellen aan tantezeggers van

Laurence, hun 'tante Beeb'. Mevrouw Elisabeth van Blankenstein is een van hen. Zij doet al jaren onderzoek naar de familie van Laurence's moeder en publiceert zo nu en dan een nieuwsbrief met resultaten. In haar antwoorden op mijn vragen citeert ze herinneringen aan een nicht van Laurence Dufour, de dochter van een jongere zus van Laurence moeder. Deze Judith schreef:

Ze studeerde theologie (Vrijzinnig Luthers) in Leiden en was dik bevriend met Juliana (de prinses MK) voor wie

zij een paar keer kampleidster is geweest, ergens op de Veluwe. Zij raakte verloofd met een studiegenoot en werd voor hem rechtzinnig ... De

verloving werd verbroken en Laurence ging haar eigen weg verder. De nicht schreef: *Ik had vooral medelijden met haar dat ze nu zat met een rechtzinnig geloof, dat nu eenmaal nooit het hare was geweest.*

Vragen en nog niet veel antwoorden

Dat maakte een stroom vragen los. Was zij oorspronkelijk vrijzinnig? En waarom bleef ze rechtzinnig na het verbreken van haar verloving? Had ze er zelf spijt van, of was het alleen het perspectief van haar nicht? Was dit geloof het hare niet?

Laurence heeft bijna geen persoonlijke documenten nagelaten. Een tantezegger deed me twee van Laurence's preken-in-klad cadeau; veel meer is er niet. Op latere leeftijd is ze in Groningen in een hofje gaan wonen. De huisjes zijn bijzonder klein. Waarschijnlijk heeft ze bij de verhuizing naar dit hofje noodgedwongen veel van haar persoonlijke documenten weggegooid. Dat is zo geweldig jammer. Ik had graag haar aantekeningen gelezen over haar geloofskeuze.

Ze vervulde een rol

Behalve de opmerking van nicht Judith, heb ik tot nu toe geen andere opmerking van Laurence zelf gevonden over haar keuze voor rechtzinnigheid. Bij leven publiceerde ze veel artikelen. Vele daarvan in het Oost-Groninger kerkblad 'De Kerkklok' en haar columns die ze later voor het Nieuwsblad van het Noorden schreef heb ik intussen gelezen. In deze artikelen schreef ze niet over haar keuze voor rechtzinnigheid. Dat is ook wel logisch. Ze had een rol. In het kerkblad waren haar artikelen pastoraal en in het Nieuwsblad licht evangeliserend. Daar is niet echt plaats voor persoonlijke keuzes, de lezer staat centraal. Van haarzelf horen we er dus niets over. Tot nu toe ... Wat is er dan over te zeggen? Iedere biograaf loopt hier tegenaan. Er is een suggestie die niet echt gecontroleerd kan worden in de bronnen. Er is waarschijnlijk geen verklaring, maar als biograaf kun je proberen de kwestie te begrijpen en te plaatsen in het leven van de persoon over wie je schrijft. En daar zijn hier wel een paar bouwstenen voor.

Kon je kiezen voor twee kanten?

Het gezin waarin Laurence opgroeide was niet erg kerkelijk. Bij de inschrijving van het huwelijk van haar ouders in de kerkelijke boeken is alleen haar moeder als Luthers geregistreerd. Haar vader had geen godsdienst. Volgens de tantezeggers had geloof geen centrale functie in de familie. In die zin zou het voor de hand liggen dat de familie vrijzinnig was. Maar waarom bleef Laurence rechtzinnig nadat haar verloving was verbroken? Het is de vraag hoe dat in de kerk geregeld was in die jaren. Als ze terug had willen gaan naar het vrijzinnige deel van de kerk, kon Laurence dan weer van de ene naar de andere kant overstappen? Werd dat geaccepteerd als je eenmaal een keuze voor een van beide kanten had gemaakt? Zat ze er misschien aan vast en kon ze niet meer terug? Deze vragen staan nog open voor nader onderzoek.

In de eerste jaren na haar afstuderen kostte het haar moeite een predikant beroep te krijgen. Misschien had dat te maken met de weerstand uit rechtzinnige kringen tegen een vrouwelijke predikant. Ze vond in die jaren noodgedwongen ander werk bij de Heldringstichting in Zetten.

Domina Dufour welkom in Groede en Winschoten

In mei 1930 kwam ze terug naar Haarlem omdat de rechtzinnigen in die gemeente een voorganger zochten. De Haarlemse Lutherse Kerk was overwegend vrijzinnig. Er was geen geld voor een rechtzinnige dominee, maar een voorganger was wel mogelijk. De rechtzinnigen stonden achter dit plan. *Wel stonden enkele personen nog eenigszins vreemd tegenover de*

Vrouwelijke Predikante ..., staat er in de acceptatiebrief van de rechtzinnigen. In december van 1930 kwam het beroep uit Groede. Daar deed haar

*vrouw-zijn er niet toe, zo lijkt het. Het was een 'publiek geheim', aldus de notulen van de kerkenraad, 'dat iedereen in Groede Domina Dufour graag op de preekstoel wilde hebben.' Ook bij haar beroep naar Winschoten in 1937 was het geen discussiepunt. Het drietal waaruit zij gekozen is, bestond op een bepaald moment zelfs uit drie vrouwen: Laurence Dufour, J.A. Haumersen en M.P. Stol. Toen ze naar Winschoten kwam, werd ze daar met gejuich binnengehaald. Dat was juist vanwege haar rechtzinnigheid. Haar keuze voor het rechtzinnige deel van de kerk kan toch problematisch zijn geweest. In vrijzinnige kringen was de positie van de vrouw makkelijker. Hoe welkom ze ook was, ze kreeg te maken met tegenwerking om haar vrouw-zijn. De alledaagse werkelijkheid is weerbarstiger dan het in de euforie van een welkomstfeest lijkt. Nicht Judith besluit haar herinnering met een mogelijke verklaring: *Inderdaad had ze (in Groede MK) veel last van de rechtzinnige boeren, maar verder heb ik later gehoord dat ze met haar eigen rechtzinnigheid in die jaren wel blij was geweest. Aan orthodoxie zit nu eenmaal meer houvast als je je moet vastklampen.**

Marianne Kruijswijk is historicus en archivaris. Ze werkt momenteel aan een biografie van Laurence Dufour, gebaseerd op haar tentoonstelling 'Oldamster Vrouwen' met veel aandacht voor 'de eerste vrouw die...'

Laurence Dufour, als eerste vrouwelijke dominee in het Oldambt (Winschoten), was onderdeel van die tentoonstelling. In *elkkwartaal* doet Marianne Kruijswijk verslag van haar onderzoeksbevindingen. Het eerste deel verscheen in nummer 2-2023. Graag

komt ze in contact met mensen die Laurence hebben gekend en daarover willen vertellen. Mail naar: mbkruijswijk@gmail.com

De eredienst – een gang door de liturgie

Over de liturgie volgens de lutherse traditie

Toen in 2018 de orde van de hoofddienst was gereviseerd, ontstond de behoefte daarover te schrijven om momenten en handelingen enigszins toe te lichten. Deze revisie was aanleiding om niet alleen de wijzigingen maar de hele liturgie op een toegankelijke manier uit te leggen.

TEKST: SUSANNE FREYTAG - BEELD: AART SLIEDRECHT, INGEBORG KRIEGSMAN

De nieuwe brochure is bedoeld voor de kerkganger die geïnteresseerd is in de liturgie: wat gebeurt er, en waarom? Niet alleen voor wie vertrouwd is met de lutherse liturgie, óók voor geïnteresseerden in de volle breedte van de Protestantse Kerk in Nederland. Het is een kleine gids voor de kerkganger, die wordt meegenomen langs de vele onderdelen en aspecten van een eredienst. Wat is de kern van de eredienst? Wat maakt dat u naar de kerk gaat? Wat zoekt u (of juist niet) in een eredienst?

Er zijn vele redenen om naar de eredienst te gaan en nog meer om niet te gaan. De lutherse hoogleraar wijlen Joop Boendermaker zei het zo: 'Laten we het toch toegeven: echte eredienst is principieel nutteloos. We zijn mesjogge dat we op een mooie zondag in de kerk gaan zitten. Het is nog nuttelozer dan bloemen geven op een verjaardag of kransen bij een begrafenis, dan iemand afhalen op Schiphol die best zelf zijn koffer kan dragen, dan kaarsen op tafel terwijl er 100 watt boven hangt.' Liturgie is in zeker opzicht

overbodig. Wie het nut van de eredienst probeert te bewijzen, komt naast het eigenlijke van de liturgie terecht.

Liturgie vraagt om moed en verlangen

Wat kunnen we dan van een kerkdienst verwachten? Het is een gelegenheid, een plaats in tijd en ruimte om God te ontmoeten en iets van Hem te horen. In de eredienst bestaat de kans dat we door God aangesproken en geraakt worden. Natuurlijk is het niet de enige plek om God te ontmoeten maar hier mogen we juist op de belofte van Jezus vertrouwen dat 'waar twee of drie mensen in mijn naam samen zijn, ben Ik in hun midden' (Mattheüs 18:20). De hele liturgie staat in het teken van de ontmoeting tussen God en mens en is daaraan dienstbaar. Het reikt verder dan de menselijke horizon, dan onze woorden en opvattingen. Dat maakt het ook een hachelijke zaak.

In en door de liturgie communiceert God en dient ons met Woord en Sacrament. Niet wij maken liturgie, de liturgie maakt ons in deze wisselwerking en raakt in gesprek met

de mens. Wat in een dienst gebeurt is niet steeds hetzelfde. De ene keer raakt ons een klein woord, de andere keer is dat tot de bodem van onze ziel. Het kan ook dat de hele dienst aan ons voorbij glijdt. Er is een zekere moed en verlangen nodig zich met de eigen aanwezigheid in te brengen. Liturgie is hoe dan ook geen schouwspel met ons als toeschouwers.

Tussen komen en gaan

Om de liturgie te laten plaatsvinden is heel wat nodig. De gemeente organiseert de erediensten en is daarvoor verantwoordelijk. Zij roept daarvoor opgeleide mensen om de diensten naar vorm, inhoud en muzikaal voor te bereiden en te leiden. Voorgangers, organisten, ambtsdragers en lectoren hebben hierin ieder hun eigen rol. Zij doen hun taak ter ere van God en ten dienste van de communicatie tussen God en mens. Dat is een heilig gebeuren. 'Liturgie gebeurt zoals het leven gebeurt: tussen komen en gaan. Van Introïtus tot en met Zegen beweegt liturgie. Maar ze gaat niet alleen; ze neemt ons, die gekomen zijn, mee en leert ons te gaan op de weg tussen ervaring en verwachting.' Aldus ds. Hans Günther in zijn boek *Een feest om mee te vieren*.

Voorgeschiedenis en uitwerking

Nadat de Evangelisch-Lutherse Synode de gereviseerde orde van dienst had geïntroduceerd, was er behoefte aan meer uitleg. Aanvankelijk ging de Commissie Liturgie & Kerkmuziek (zie kader) uit van een boek waarin naast een (historische) beschrijving ook alternatieven aangereikt zouden worden. Dit project bleek te omvangrijk. In overleg met de Synodale Commissie ontstond een bescheiden document met toelichting op de orde van dienst. Fundament hiervoor werd een reeks artikelen door ds. Susanne Freytag (eerder verschenen in 'De Lutherroos'). In de brochure zijn foto's opgenomen waarbij geen mensen in beeld zijn. Kerkgebouwen blijven eeuwenlang mooi maar de kledingstijl van mensen wisselt snel: zo wordt voorkomen dat het beeld over tien jaar als 'ouderwets' wordt gezien. Voor de vormgeving is samengewerkt met de afdeling communicatie van de Protestantse Kerk in Nederland. Door een subsidie van de commissie BILT kon deze brochure gedrukt worden.

Publicatie

De brochure was net op tijd klaar om mee te nemen naar het Inspiratie Festival op Terschelling (oktober 2023), waar

de lutherse traditie goed in het voetlicht kwam. Inmiddels is het naar alle lutherse kerken en vierplekken gestuurd ter verdeling en bespreking. Ook kregen de classis predikanten en lutherse classis vertegenwoordigers een aantal brochures toegestuurd, ter kennisname en bespreking in de classis.

De liturgie van Lutheranen volgt de klassieke oecumenische liturgie die in veel kerken wordt gehanteerd. In de lutherse traditie heeft die klassieke liturgie nog steeds een vaste plaats. Dat is nodig omdat de Lutherse traditie een grote diversiteit in geloofsbeleving kent: 'Ieder mens staat op een eigen manier voor God'. En daarom kunnen mensen op verschillende manieren voor God staan. In de klassieke liturgie wordt die eenheid gevierd in het 'Samen voor God-staan'.

In die liturgie is overigens veel creativiteit mogelijk, de liturgie is verkondiging in woord en muziek. Er is daarin veel aandacht voor zorgvuldig geplaatste en klassieke en moderne kerkmuziek. Met dit boekje beogen de samenstellers dat mensen van liturgie gaan houden, er begrip voor krijgen en het uitbundig vieren. Opdat mensen getroost, bemoedigd en gezonden zullen worden in deze wereld.

De commissie Liturgie & Kerkmuziek is een commissie van de Lutherse Synode die gevraagd en ongevraagd advies geeft. Deze commissie verzorgt materiaal en informatie rondom de lutherse liturgie en kerkmuziek. De leden zijn: Jeroen de Haan, Susanne Freytag, Sander van den Houten, Margo Jonker, Kersten Storch en Gijsbertus van Hattem (waarnemer)

De brochure 'De eredienst – een gang door de liturgie' is tegen verzendkosten verkrijgbaar via: liturgie@luthersinfo.nl
De digitale versie is te vinden op: www.luthersinfo.nl
Op: <https://www.theologie.nl/luthers-ordinarium-proprium-en-leesrooster/>
Op: <https://protestantsekerk.nl/download26860/brochure%20lutherse%20eredienst.pdf>

Lutheranen en hun liturgie

Voor lutheranen in Nederland is de liturgie – vooral sinds de protestantse liturgische beweging van het begin van de 20e eeuw – essentieel en zo iets als hun eigen merk. Maar als je vraagt wat de betekenis van de liturgie voor hen is, besef je al snel dat het eigenlijk gaat om kerkmuziek, muziek maken en zingen – waarschijnlijk als tegenhanger en als verademing voor de vele woorden die anders in een dienst worden gesproken.

TEKST: MARKUS MATTHIAS

Maarten Luther zelf was niet bijzonder geïnteresseerd in liturgie. Slechts enkele van zijn geschriften gaan überhaupt over liturgische kwesties (Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts, 1526). Ja, Luther kan zich heel eenvoudige, vrije en serieuze vormen van een eredienst voorstellen voor degenen ‘die serieus christenen willen zijn’ (WA 19, blz. 75:3-23). Alleen wanneer men Luther’s waardering voor muziek als een goddelijk troost instrument erbij betreft, zou de waardering van de lutheranen voor de liturgie gerechtvaardigd kunnen worden door directe uitspraken van Luther zelf.

Anders dan wij in onze tijd groeide Luther op in een wereld met veel liturgische en rituele elementen. Deze vormden zijn dagelijks leven als christen en gaven uitdrukking aan zijn geloof. Luther heeft eenvoudigweg een ‘vrome’ opvoeding gehad. Dit is het cruciale verschil met onze situatie. In onze verlichte wereld zonder geheim moeten we zelf opnieuw nadenken over hoe we ons geloof willen uiten, hoe we ‘vroom’ willen worden, zodat ons geloof niet alleen een kwestie van rede of moraliteit is, maar een kwestie van ons leven.

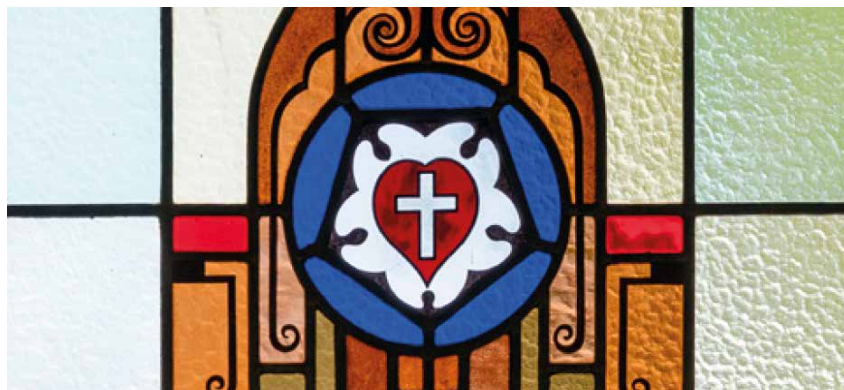
We hebben dus rituele of liturgische vormen nodig om een bepaalde religieuze houding aan te nemen en in praktijk te brengen die overeenkomt met ons geloof.

Hier op aarde en later eeuwig

Als ‘lutheranen’ zouden we onze bijzondere aandacht voor de liturgie in lutherse termen moeten rechtvaardigen. Hiervoor zou ik terug willen gaan naar Luther’s interpretatie van

het Onze Vader in de Kleine Catechismus. Hier legt Luther keer op keer uit dat we niet moeten bidden om God tot handelen te brengen, maar dat we ons veeleer moeten laten aanspreken en vormen door wat daar beloofd is. Bijvoorbeeld: “De tweede bede: Uw rijk kome. *Wat is dat?* Antwoord: Gods rijk komt ook wel zonder ons gebed, uit zichzelf, maar wij bidden in deze bede, dat het ook tot ons mag komen. *Hoe geschiedt dat?* Antwoord:

jaar (feestdagen) volledig en met alle zintuigen in de aanwezigheid van God te plaats. In ons volledig profaan (wereldlijk) leven moeten we plekken en tijden van het heilige herscheppen. De liturgie is tegelijkertijd een hulpmiddel en een uitdrukking van hoe wij ons bewust worden van onze situatie voor God en hoe wij ons dienovereenkomstig willen gedragen. Als we religie niet willen reduceren tot moraliteit, moeten we voor alles

Als de hemelse Vader ons zijn Heilige Geest geeft, zodat wij zijn heilig Woord door zijn genade geloven en godvruchtig leven, hier op aarde en later eeuwig.”

We hebben de liturgie nodig

Wat Luther hier over het gebed zegt, geldt voor de hele liturgie. Theologisch gezien is er geen reden om te twijfelen aan Gods aanwezigheid in de wereld, bij de kerk en bij ons. Daar heb je geen liturgie voor nodig. Maar omdat we in ons dagelijks leven leven alsof er geen God is, hebben we de liturgie nodig om ons op bepaalde tijden van de dag (bijvoorbeeld aan tafel) of van de week (zondagsdienst) of van het

waaruit ons geloof of onze religie bestaat, uitdrukkingen vinden die ons ook een bepaalde houding geven. Alle kleine rituele of liturgische momenten dienen dit doel, en dit is wat de liturgie moet doen. Dit heeft zelfs invloed op de kleinste dingen. Het maakt verschil of we de paaskaars doven met een kaarsendover of uitblazen met onze mond, of we zittend of staand naar het Evangelie luisteren.

Eigen spiritualiteit

Als we proberen bewust te raken van onze situatie voor God, zijn er verschillende onderling samenhangende stappen nodig die allemaal deel uitmaken van ons leven voor God.

Daartoe behoort de voorbereiding in stilte en devotie, daaronder vallen symbolen als de Paaskaars, de altaarkaarsen en het kruis, en daaronder vallen verschillende vormen van gebed zoals aanroepen, vragen, voorbede doen, danken, prijzen en zegenen. En natuurlijk omvat dit ook het luisteren naar het Woord van God en het samenkomen rond de tafel van de Heer. Met het oog op het vormgeven van onze eigen spiritualiteit is het daarom belangrijk dat we nadenken over hoe wij de liturgie ervaren. Is het consistent of kom ik hiaten tegen die ik niet kan verklaren? Heb ik bepaalde ervaringen bij de afzonderlijke stappen in de dienst, kan ik deze stappen volgen of zijn het slechts gewoontes die mij niet echt raken? De liturgische handreiking die nu is verschenen, kan

voor de gemeenten een gelegenheid zijn om de betekenis van de afzonderlijke delen van de liturgie te beseffen en, indien nodig, hun eigen liturgie dienovereenkomstig te vernieuwen. De liturgie ontwikkelt haar kracht pas als ze ons meeneemt in haar beweging.

Kernboodschap

Er komt nog iets bij. Het geloof, zoals Luther het opvatte, gedijt als er vergeving wordt beloofd. Dit is de kernboodschap van de dienst en vooral van het Heilig Avondmaal als kernritueel. De belofte van vergeving is echter geen algemene waarheid, maar een gebeurtenis die steeds opnieuw moet plaatsvinden in de eredienst. Als christen kan ik erop vertrouwen dat Jezus Christus, als verlosser van de wereld, van de Kerk en als mijn Verlosser, altijd bij de wereld is, bij de Kerk en bij mij is. Het bijzondere aan het Heilig Avondmaal en de kerkdienst is dat Christus zichzelf nadrukkelijk aan zijn volk (en dus ook aan mij) geeft. In de eredienst gebeurt iets. De hele liturgie is uiting van die gebeurtenis.

Een lutherse toga

In het Luther Museum was bij een tentoonstelling over vrouwen in het ambt ook een map met portretten. Vele ambts- en liturgische gewaden waren daarin aan te treffen. Eén versie niet. In de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw liet professor Willem Kooiman een zogenaamde Luther-toga reconstrueren.

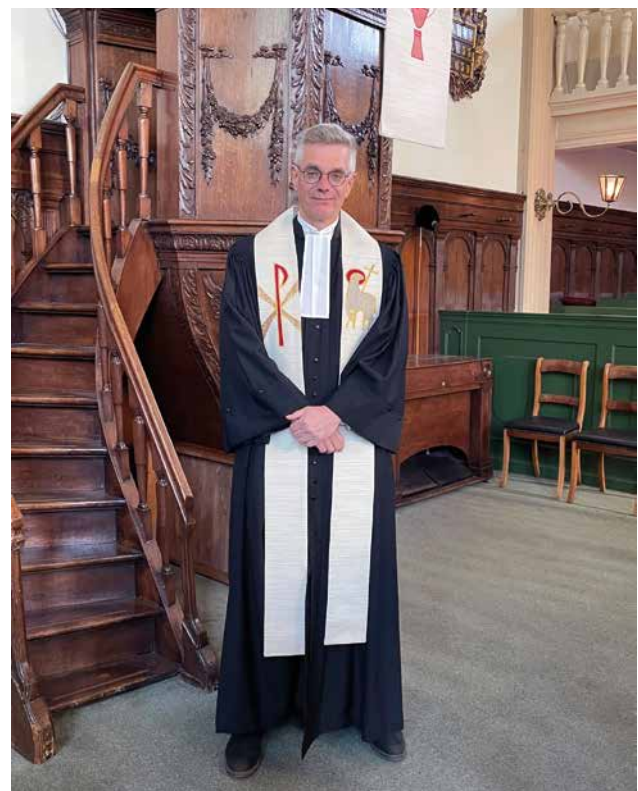
TEKST: MARTIN VAN WIJNGAARDEN

Ferdere 'onderscheidende' kledij

In Nederland was het een lange traditie dat predikanten met diverse confessionele achtergronden een kuit- of kniebroek met jas droegen. Deze dracht was ontleend aan de kledij van hogere standen. Een driekantige steek als hoofddeksel complementeerde het geheel. De vorm van die steek werd door sommigen symbolisch uitgelegd: het zou een verwijzing naar de Drie-eenheid zijn. Ook lutherse voorgangers conformeerden zich aan deze kledingkeuzes. Het was een vrij algemene dracht, soms een beetje 'net na de mode', waardoor het in ieder geval nooit te wuft of te wereldlijk kon worden.

Wel of niet, en zo ja hoe?

In de eerste helft van de negentiende eeuw werden (met name calvinistische) predikanten niet meer slechts als bekleeder van een openbaar ambt gezien. Ten gevolge van diverse veranderende maatschappelijke ontwikkelingen kreeg een ander accent meer nadruk: zij werden als 'onderwijzers van de burgers' gezien. En met de extra aandacht voor dat lerende aspect kwam de academische toga al in zicht. Een toga/tabbaard werd immers al langer

geassocieerd met waardigheid en geleerdheid. Er volgden nog vele discussies over wel of geen toga, en welke kraag of bef (van origine een aanpassing van een Italiaanse kraag) daar dan idealiter bij zou horen. Strikt genomen werd dit eigenlijk meer een discussie over een liturgisch gewaad, dan dat het ambtskledij in bredere zin van het woord betrof.

Vooraf lutheranen bleken voorstanders van dit gewaad. Dit was niet alleen vanwege van wat heette de 'leraar stand', maar ook omdat het nu een andere dracht was dan wat de aanzeggens van overlijdens wel bleven dragen. Onderscheid moest er zijn.

Duitsland

Tussendoor: zo Nederlandse lutherse voorgangers het al gewild zouden hebben, kleding zonder meer kopiëren naar een Duits toga model was niet eenvoudig. In Duitsland is er sinds de reformatie geen ononderbroken lijn aan te wijzen van liturgische kleding die rechtstreeks tot bijvoorbeeld Luther te herleiden is. De diverse (soms per Landeskirche onderscheiden) variaties zijn alle nieuwe vormen of toepassingen. Het enige gemeenschappelijk lijkt dat zij allen Talar heten. Die naam Talar is een verwijzing naar het botje talus (sprongbeen in het Nederlands) waarop de toga valt, dus hoog op de wreef van de voet.

Een Kooiman-versie

Naar aanleiding van beschrijvingen, maar ook op grond van onder meer afbeeldingen van Luther door het Wittenbergse Cranach-atelier, ontwikkelde Kooiman een eigen toga-variant.

Deze toga versie kende enige verschillen met (toentertijd) gangbare toga vormen in Nederland, zoals die met name door hervormde voorgangers gedragen werden. Zo ontbraken bij Kooiman fluwelen onderdelen als (mogelijke) verwijzing naar stola's, zoals dat soms wordt uitgelegd. Bovendien is zowel bij de mouwen vanaf de schouderkop, als bij de voor- en achterpanden, het aantal plooiën vele malen groter dan bij andere Nederlandse toga versies.

Volgers

Het ontwerp van de toga van Kooiman werd al spoedig gekopieerd door ds. Aad Burghoorn. In begin jaren negentig van de vorige eeuw werd deze toga op zijn beurt weer nagemaakt voor ondergetekende. Daarna werd deze toga weer gedupliceerd voor ds. Sietse van Kammen. Om dit een statement te noemen tegen liturgische vernieuwing, met de gestreden strijd voor lichtere of meer albe-gelijkende liturgische kleding, is niet waar. Dat blijkt ook uit het

gegeven dat de laatste drie genoemden het dragen van een dergelijke toga tot op de dag van vandaag combineren met het dragen van stola's.

Gemaakt in ...?

Deze – fragmentarische – toga-historie is slechts te zien als een bescheiden onderdeel van de Nederlandse lutherse traditie, die vaker een eigen vorm en weg koos. Dat bleek nu ook uit het onderscheiden van de Kooiman-Luther-toga met de andere toga's in Nederland, en dat nog met een zeer bescheiden verspreiding.

Tenslotte: laat het duidelijk zijn. Er bestaat geen eigen wijdverbreide vorm van een lutherse toga versie, en ook in Nederland is het zeker geen traditie met een kledinglabel als: 'made in Germany'.

'T GOOI. In 't Gooi doen ze mee aan een uitwisselingsprogramma van de Vrije Universiteit met internationale theologiestudenten onder de naam 'Bridging Gaps'. In oktober bezochten mevrouw Kanimuthuselvi Ramasmamy Kothandanpani uit India en mevrouw Witness Issa Maratu uit Tanzania de gemeente en zij hebben onder andere een maaltijd met de gemeenteleden gedeeld. Zij zijn in totaal drie maanden in Nederland voor hun onderzoek.

WOERDEN. Hoe zit een orgel in elkaar? Hoe klinken verschillende orgels eigenlijk? Welke pijp maakt welk geluid? Hoe werkt dat met die toetsen? Wat hebben lutherse kerken met orgels? In september konden kinderen (en volwassenen) hier meer over leren. Er was zelfs een doe-kidsorgel om zelf in elkaar te zetten. Dit, onder leiding van Jeroen de Haan en ds. Hester Radstake. Als je het orgel uit elkaar kan halen, past het dan ook in een auto langs lutherse gemeenten?

WOERDEN. Enige jaren geleden kwam vanuit de kerkenraad de vraag of cantor-organist Jeroen de Haan een lijstje kon maken met daarop de namen van alle organisten die in luthers Woerden een aanstelling hebben gehad. Dit leidde ertoe dat Jeroen de

Woerden

afgelopen jaren de archieven van de kerk raadpleegde, waardoor hij de lijst met namen kon reconstrueren.

Woerden

Gemeentelid Sijmen Hijkoop vervaardigde in 2023 een organistenbord, dat in stijl is met het predikantenbord zoals deze in de kerk hangt. *Zijn er nog meer lutherse kerkgebouwen met organisten borden? Graag foto's naar akerboom_femke@hotmail.com*

BREDA. Naast de voormalig Lutherse kerk in Breda staat een mooie oude muur, die steeds weer op instorten staat. De muur is mandelig, d.w.z. gemeenschappelijk eigendom van de Gemeente Breda en respectievelijk de ELG Breda, de Protestantse Gemeente te Breda en Ekklesia. De eerder gezette steunberen zijn destijds betaald door de kerk. De lutherse gemeente wilde hem ooit verplaatsen en er een opening in maken; dat mocht niet omdat het historisch erfgoed was. Wat wel mocht werd niet gezegd; er is dus niks gebeurd. Het lijkt erop dat de muur geen lutherse historische waarde heeft, dus lijkt het logisch dat nu de Gemeente Breda aan de beurt is.

ZUID-NEDERLAND. Tijdens de wandelvierdaagse in juli was de kerk van Kern Nijmegen open. Veel wandelaars maakten hiervan gebruik om even tot bezinning te komen. Mooie traditie van jaren.

Op 3 september hield luthers Zuid-Nederland hun buitendag in Vaals in

de voormalig lutherse kerk, die nu dienstdoet als Centrum voor Kunst en Cultuur. Voor de collectie aldaar werd een Lutherse bijbel uit 1787 aangeboden aan Stichting de Kopermolen. Het orgel uit 1759 werd bespeeld door Ruud Post, die kortgeleden zijn 50-jarig organisten jubileum vierde waarvoor hij een lintje ontving in Heerlen.

Zie ook: https://www.facebook.com/watch/?v=258729710028158&textid=CL-UNK-UNK-UNK-AN_GK0T-GK1C&ref=sharing

OOST-GRONINGEN. Het ledenbestand is opgeschoond en er blijven 140 leden over, deze zijn allemaal extra hartelijk uitgenodigd voor een ontmoetingsdag op 29 oktober na de dienst onder het genot van een hapje en een drankje. Ook zal hopelijk op de avond van 25 november eindelijk de klok van de kapel op de begraafplaats in Pekela weer kunnen luiden, dan is de renovatie van het torentje afgerond. Op die avond, voor Eeuwigheidszondag, loopt men van de Lutherse kerk naar de begraafplaats om geliefden te gedenken.

AMSTERDAM: BRANDPUNT HAARLEM Sinds 1964 heeft de gemeente Haarlem een stedenband met Osnabrück. De kerken in Haarlem maken daarvan deel uit. Op 1 oktober komt de cantorij van

de Lutherse gemeente Osnabrück op bezoek bij de Lutheranen in Haarlem. De Lutherse kerk in Osnabrück is in geen enkel opzicht te vergelijken met de Lutherse kerk aan de Witte Herenstraat in Haarlem. De afmetingen van de kerk zijn van een kathedraal achtige omvang.

Ook heeft Luthers Haarlem sinds kort een Voedselkast, waar mensen die het nodig hebben, houdbare producten uit kunnen halen, die dan weer worden aangevuld. Mooi initiatief en een mooie uitvoering.

Haarlem

ZEELAND. In 't Zwaantje (het gemeentebblad van luthers Zeeland) deze keer een erg leuke herpublicatie uit Sola Fide, het 'orgaan van de NLJB' de lutherse jeugdbond van weleer, geschreven door Gunderman uit Amsterdam. Het betrof het nummer van maart-april 1953, jawel kort na de watersnoodramp, met op de kافت de binnenkant van de Kerk te Zierikzee met potkachel in het liturgisch centrum. Een fragment:

De nood van Zierikzee was ook de nood van de kerk; 2½ meter hoog stond het water, de toegangsdeur aan het gezicht ontnemend, de steen boven de deur bevochtigend, de steen, waarop in 1756 de woorden werden gebeiteld:

“Vraagt gij, aanschouwers, wie dit huis heeft uitgebreid?

‘t Is ‘s Hemels liefde en gunst der achtbare Overheid.”

In de kerk dreven de stoelen, de kansel was door het water bedekt, het orgel aangetast, en nadat het water weggezakt was, bleek veel met een laagje slib bedekt ...

Er is in Zeeland een klein stadje, een stadje om er je hart aan te verliezen.

In dit stadje spreken de stenen. Ook de stenen der Lutherse Kerk.

En ze spreken nog steeds!

FRIESLAND. Kan niet meer een volwaardige gemeente zijn en dus niet zelfstandig verder. De gemeente is klein en vergrijsd, er komen te weinig mensen naar de tweemaandelijks diensten. Logisch gevolg is, dat er dan ook te weinig mensen zijn om de gemeenteactiviteiten, kerkenraad, pastoraat, diaconaat, geestelijke vorming draaiende te houden. De aanvraag voor kleine gemeente is goedgekeurd door de Classis Friesland maar de situatie is zeer zorgelijk.

Zeeland

ROTTERDAM. Op 10 september werd gevierd dat 'TafelTijd' Rotterdam vijf jaar bestaat; hierbij komen gelovige (en niet gelovige) LHBT+ers zes keer per jaar op een zondagavond bij elkaar. Het doel is niet elkaar overtuigen, maar inspireren, steunen en bemoedigen. TafelTijd is verbonden aan de landelijke organisatie Wijdekerk, een organisatie die zich inzet voor christelijke LHBT+ers.

SCHIEDAM. Ooit was het een gispakhuis ten tijde van de jeneverindustrie in Schiedam. Later werd het gebouw de thuisbasis van de Lutherse kerk. Stadsherstel Maassteden is van plan het voormalige kerkgebouw aan de Lange Nieuwstraat te herstellen in oude glorie. <https://www.ad.nl/waterweg/grandeur-keert-terug-in-voormalige-lutherse-kerk-historisch-gezien-een-heel-interessant-gebouw~a1ec43f4/226026716/>

OPROEP. Lieve lutheranen in den lande. Het is een grote eer deze rubriek te schrijven, maar ook arbeidsintensief. Ik ontvang (nog) niet alle gemeentebladen en nieuwsbrieven, en vaak zijn deze niet goed te vinden op de gemeentewebsite.

U kunt mij hierbij helpen: graag ontvang ik rechtstreeks alle gemeentebladen en nieuwsbrieven digitaal. Waar dat al gebeurt: mijn dank. Zo niet: voeg mij dan graag toe aan uw verzendlijst. U kunt dit sturen naar akerboom_femke@hotmail.com.

Afscheid professor Markus Matthias

met nieuwe visie op de theorie van vergeving bij Luther

TEKST EN BEELD: CRISTINA PUMPLUN

Het voorafgaande symposium had als onderwerp 'Het geheim van het geloof'. In zekere zin was het onderwerp van de rede zo ook een toespitsing van het thema van het symposium: ook vergeving hoort immers tot het geheim van het geloof. De focus van het symposium lag op de communicatie van dat geheim. Volgens dagvoorzitter Frits de Lange ligt het hart van het theologische werk van Markus Matthias sowieso bij de vraag: hoe breng je geloof en geloofsgeheimen over, zowel in de academische context aan de universiteit als ook in het bredere spectrum van de kerk. Aan de universiteit communiceer je met jongere generaties over het geloofsgeheim door middel van woorden en in de kerk gebeurt dat in de liturgie, de muziek en het gebed. De verbinding van beide werkvelden was en is voor Markus Matthias altijd belangrijk.

de begrippen en beelden uit het taalveld van het geloof verstaan de mensen in onze geseclariseerde samenleving niet meer. Kinderen en jongeren groeien nu immers vaak op zonder de kennis en ervaring van het (christelijk) geloof. Hij illustreerde dit met een ervaring waarbij tienermeisjes in een winkel een zilveren hangertje in de vorm van een kruis kochten, zonder enig idee te hebben wat daar de symboliek en betekenis van is. De vraag is dan, volgens Wöhle, hoe je over geloof kunt communiceren wanneer interesse en kennis op geloofsgebied niet meer kunnen worden verondersteld. En: kun je misschien in een situatie waarin je met onwetendheid of zelfs desinteresse wordt geconfronteerd, niet juist iets van Christus te weten komen? In ieder geval is het nodig, aldus Wöhle, om behoedzame, nieuwe taal te ontwikkelen om het geheim van het geloof ook in de ander te vermoeden en te respecteren.

Geloof is het goede dat mens én God verrast

Openheid en niet-moeten waren ook voor de volgende spreker, *Rinse Reeling Brouwer*, emeritus-hoogleraar van de PThU, startpunt van zijn reflecties over het thema. Geloof is het moment waarop God zich aan mensen openbaart. Als we geloven, ervaren we dat God tot ons komt. Geloof en vertrouwen zijn daarbij – en dat was voor Luther ook zo – niet zo makkelijk uit elkaar te halen. Reeling Brouwer verwees op wat Nederlandse theoloog Oepke Noordmans over Luthers opvatting over het geloof schreef: dat geloof onafhankelijk is van voorwaarden en van hoe je leeft. Het geloof is het goede dat de mens én God verrast. Het geheim van het geloof is juist niet dat God zich verbergt of zo geheel anders is, maar dat we God juist leren kennen en gaan geloven, dat het werkelijk God is, die we waarnemen. Het gebed is overigens een geëigend moment daarvoor.

Historische benadering

Vanuit Mainz (Duitsland) was *Wolfgang Breul* naar Amsterdam gekomen. Breul is daar hoogleraar Kerk- en Dogmageschiedenis aan de Johannes Gutenberg Universität. Hij benaderde het thema van het symposium historisch. Hij richtte zich op de verhouding tussen theologie en vroomheid in het 18e-eeuwse Piëtisme, vooral in de Hernhutter Broedergemeente. Verschillende piëtistische auteurs, zoals Johann Arndt en Philipp Jakob Spener, hadden kritiek op de academische theologie en geleerdheid, waar geen ruimte en aandacht was voor het daadwerkelijk levende geloof. Ware geleerdheid is echter volgens hen juist 'door God geleerd zijn'. Toen er een opwekkingsbeweging ontstond onder de kinderen en jongeren in een dorp in zijn buurt, steunde de voorman van de Hernhutters, Nikolaus von Zinzendorf, die beweging nadrukkelijk. Ook voor hem waren kinderlijke eenvoud en de betrokkenheid van hart en ziel essentieel voor het geloof. Een definitief oordeel

Geheim van het geloof vermoeden en respecteren – ook in de ander

De eerste spreker, *Andreas Wöhle*, president van de Evangelisch-Lutherse Synode en docent Lutherana aan de PThU, benoemde de zoektocht van Markus Matthias naar een nieuwe en innovatieve taal om over God en de mens en over het geloof als een vertrouwensrelatie te spreken. De communicatie van de kernbegrippen van het geloof in deze tijd vraagt volgens Wöhle om nieuwe woorden, want

over de verhouding van theologie en vroomheid beleving wilde Wolfgang Breul niet vellen, maar hij benadrukte dat die verhouding zeker een spannende was.

Goede academische theologie altijd in verbinding met vroomheid

In zijn reactie op de bijdragen gaf *Markus Matthias* aan dat het lastig is om onderscheid te maken tussen vroomheid en theologie. Ook als academicus probeer je uit je eigen geloofservaring theologieën te formuleren, om te verklaren hoe je gelooft en denkt. In een goede academische theologie is volgens hem altijd verbinding met de vroomheid. Je hebt het gevoel dat er meer is dan de wereld zoals die bestaat. De vraag is hoe je dat communiceerbaar kunt maken. Gemeenschapsvorming is daarin in ieder geval belangrijk. Je gelooft immers niet in je eentje.

De vraag voor de theologie van nu

Anderzijds heeft geloof ook nadrukkelijk met onderwijs te maken, aldus Matthias. 'Bildung' in het Duits, omdat het ook om het verstaan van de wereld gaat. Dat is een van de redenen voor het pleidooi van Markus Matthias, dat je theologie en religie niet moet scheiden van andere vakken aan een universiteit. De kerk moet niet tevreden zijn met steeds eenvoudiger taal, een eendimensionale boodschap, terwijl er ook een onderscheid moet zijn tussen het heilige en het profane. Hoe scheid je die twee van elkaar, juist om het heilige waar te nemen? Dat is de vraag voor de theologie van nu.

Onderscheid tussen rechtvaardiging en vergeving

Aansluitend op het symposium hield Markus Matthias zijn afscheidsrede: 'Op weg naar een theorie van vergeving', waarin hij 'een nieuw perspectief op Luther' wil geven. Luther ontwikkelde zijn gedachten niet los van zijn interpretaties van Bijbelteksten, op de kansel en in de collegezaal. Dat geldt ook voor een theorie over vergeving. Volgens Matthias heeft Luther zo'n theorie niet bedacht, maar heeft hij vergeving wel als een eminent theologisch thema begrepen, juist vanuit de Bijbelteksten waarmee hij werkte. Matthias bracht in zijn rede nadrukkelijk onderscheid aan tussen rechtvaardiging - dat belangrijke en klassieke reformatorische thema - en vergeving. Hij ging

uitvoerig in op de juridische en morele kanten van vergeving. Gaandeweg preciseerde hij zijn stelling: 'Luther ontdekte dat het Nieuwe Testament - niet in tegenstelling tot het Oude Testament, maar boven het Oude Testament uitgaande - over vergeving in plaats van rechtvaardiging spreekt'. Hij stelde dat Luther ook in zijn beroemde geschrift over de christelijke vrijheid, de vrijheid van de mens eigenlijk op de *vergevende* rechtvaardigheid baseert. Want de vrijheid van de mens, om te handelen met het oog op zijn bestemming, is er alleen door vergeving. Markus Matthias gaf aan dat hij zijn gedachten over Luthers theorie van vergeving de komende jaren verder zal uitwerken en wil bewijzen dat Luther's hele theologie bestaat uit deze nieuwe oriëntatie op Gods *vergevend*, niet op zijn *rechtvaardigend* handelen. Het zou zelfs kunnen dat echte vergeving niet mogelijk is onder mensen, maar alleen bij God - een spannende vraag. Er ligt dus nog genoeg werk voor de kersverse emeritus om mee aan de slag te gaan.

Voortdurende ontdekkingstocht naar de bronnen

Decaan van de PThU, *Maarten Wisse*, typeerde het werk van Markus Matthias dan ook als een voortdurende ontdekkingstocht naar de bronnen. Dat geldt zowel voor het werk van Luther als voor het Piëtisme. Hij vindt het belangrijk om deze bronnen bij de mensen te brengen en doet dat als vertaler, als docent en in het (kerkelijke) leerhuis. Wisse dankte de nieuwe emeritus voor zijn grote bijdrage aan de PThU de afgelopen 15 jaar. Zeker gezien het feit dat de Lutherse traditie een minderheidspositie inneemt aan de instelling is het belangrijk dat juist hier iemand zich verantwoordelijk voelt om te doceren en onderzoek te doen naar de historische Luther en de traditie ná Luther en om in gesprek met gereformeerden en hervormden op te komen voor het eigene van Luther zelf. Na afloop konden de aanwezigen de professor emeritus de hand drukken. Het was ook een mooie gelegenheid om elkaar te ontmoeten als collega's uit de academische wereld, uit Nederland en Duitsland, als Lutheranen uit den lande en uit verschillende (lutherse) gemeenten. In zijn dankwoord had hij het gemeentewerk nog nadrukkelijk genoemd als belangrijk deel van zijn werk. Wie weet, zullen we hem en elkaar daar in de toekomst ontmoeten.

Laatste nieuws

Na het emeritaat van prof. dr. Markus Matthias in oktober, is het gelukt om al per 1 maart 2024 de leerstoel Lutherana aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) opnieuw te bezetten! Een uit universiteitsmedewerkers en lutherse vertegenwoor-

digers samengestelde beroepingscommissie vond Kinga Zeller, PhD (*1988, Universiteit Kiel) bereid, deze taak als Associate Professor voor Lutherse theologie op te pakken. Wij zijn verheugd over het vernieuwend en fris perspectief dat zij meebrengt.

Van donker naar licht?

TEKST: INGEBORG KRIEGSMAN

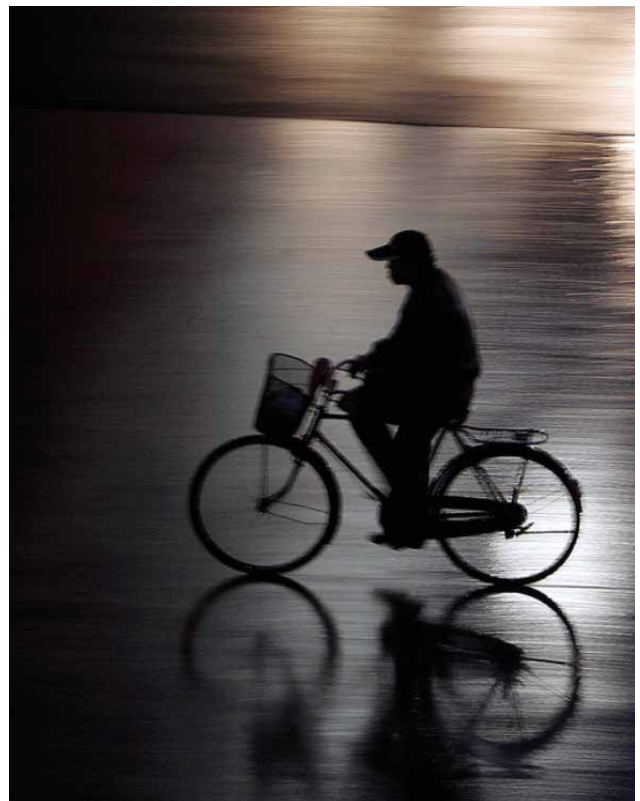
Het zijn donkere tijden, zichtbaar donker. In de ochtend wat langer en in de middag wat eerder. Donker, koud, nat ... Bij het verschijnen van deze *Elkkwartaal* hebben we de kortste dag alweer gehad en gaan we naar het licht. Ik ben vaak onderweg met de auto of met de fiets en probeer, juist in deze donkere tijden, altijd goed zichtbaar te zijn als ik deelneem aan het verkeer. Goede fietsverlichting en altijd het dimlicht van mijn zwarte auto aan. Dat laatste heb ik geleerd tijdens mijn veelvuldige verblijf in Tsjechië, waar het voeren van verlichting dag en nacht verplicht is. Vooral op wegen in de buitengebieden is dat heel handig. Je ziet een andere auto al van verre aankomen. Niet alleen in donkere tijden of als het regent, maar ook in de lichte zomermaanden. De wegen in Tsjechië wijken wat dat betreft niet zo heel veel af van die in ons land. Slingerweggetjes door bosrijk gebied, landwegen met bochten ...

Door mijn positieve ervaring met de lichtverplichting merk ik op dat veel auto's hier in Nederland zonder verlichting rijden op donkere wegen: onder bomen, in de schemer, bij regen, sneeuw, hagel en mist. Vaak staat er dan wel een verkeersbord dat men verlichting moet voeren, maar lezen is moeilijk en voor verkeersborden geldt dat zeker. Wat mij het meeste opvalt: het zijn vaak auto's zijn met de kleur grijs, zwart of wit. Merk en type auto maakt wat dat betreft geen verschil. Hebben bestuurders van grijze, zwarte en witte auto's het idee dat ze goed zichtbaar zijn? Of denken ze hier helemaal niet over na?

Ik pleit voor een landelijke invoering van het voeren van dimlicht op auto's, gewoon dag en nacht. Dat maakt het verkeer overzichtelijker, binnen en buiten de bebouwde kom. Misschien gebeuren er dan ook minder aanrijdingen met dieren, omdat ook zij een auto met verlichting eerder zien.

Dat geldt overigens ook voor 'gewone' aanrijdingen, het is altijd beter wanneer je als weggebruiker goed zichtbaar bent. Deze week kwam ik in het donker in de mist, terwijl

ik op de fiets onderweg was naar een afspraak, twee fietsers tegen zonder licht, mobieltje in de hand. Op de rotonde fietste een dame met een klein kind voorop, zonder verlichting en tegen het verkeer in. Ik had haar in eerste instantie niet gezien. Denken mensen dan helemaal niet na over veiligheid en zijn ze alleen maar bezig met snel van A naar B? Die snelheid kan ook resulteren in een ongeluk omdat je niet bent gezien. Laten we komend jaar, dit jaar beginnen mag natuurlijk ook, van donker naar licht gaan en zichtbaar zijn. Goed voorbeeld doet goed volgen?

Uit de synode...

TEKST: MAARTEN VAN DER WOUDEN, VOORZITTER EVANGELISCH-LUTHERSE SYNODE

Deze bijdrage schrijf ik in turbulente tijden, waarin naast vreselijke dingen ook veel moois en goeds gaande is en was. Als deze *elkkwartaal* bij u thuis is, nadert Kerstmis. Een tijd van reflectie. Een tijd van bezinning. En een tijd van hoop. Hoop op verlichting, de juiste weg en elkaar vinden. Dat wens ik ons allen toe, voor nu en voor het nieuwe jaar, dat aanstaande is.

De tijd waarin wij leven

Begin oktober werd de wereld opgeschrikt door de brute en zinloze aanval van Hamas op inwoners van Israël. Een aanval op onschuldige mensen, die nota bene feest vierden en niets gewelddadigs van zin waren. Een aanval, puur gericht op het feit, dat deze mensen Jood zijn. Het effect van deze aanval laat zich wereldwijd gelden, ook in ons land. Mensen van Joodse afkomst worden vreselijk bejegend, men durft niet meer als herkenbaar Joods over straat, Joodse scholen sluiten, scheldpartijen. Uw Synode veroordeelt dit ten stelligste en heeft dit ook schriftelijk gemeld aan het Breed Moderamen van de Generale Synode. In dit schrijven dringen we erop aan om snel met een publieke reactie hierop te komen, namens onze gezamenlijke kerk-gemeenschappen.

Tevens benadrukken we in het schrijven aan de GS dat ook het Palestijnse volk lijdt - al jarenlang. En dat de burger-slachtoffers in Gaza, of welk ander Palestijns gebied ook, onschuldig zijn aan het geweld. We moeten ervoor waken niet dezelfde fout te maken als Hamas: mensen veroordelen om wie men is. Een sterke roep om een halt toe te roepen aan het nodeloze geweld, van beide zijden, een begin te maken met dialoog en te zoeken naar oplossingen om uit deze - al decennia durende - geweldsspiraal en humanitaire crisis te komen.

Inspiratie Festival op Terschelling

In het weekeinde van 20-22 oktober vond voor de vierde keer het Inspiratie Festival plaats op Terschelling. Voor het eerst was ook het 'Luthers smaldeel' op het festival vertegenwoordigd. Velen van ons hebben voorbereid en meegewerkt en het is een succes geworden. We hadden onze 'eigen' locatie - in de Doopsgezinde Kerk in West-Terschelling (op West) - waar een veelheid aan activiteiten was; er was grote belangstelling voor onze Lutherse activiteiten en de bezoekers en deelnemers waren verrast, open en hartelijk, geïnspireerd; velen maakten voor het eerst kennis met 'het Lutherse'. Ook vanuit de organisatie voelden wij ons zeer welkom en genodigd.

Een beter platform om ons gezicht te laten zien en anderen te inspireren hadden we ons niet kunnen wensen. Op zeilschip *De Toekomst* toonde Andreas Wöhle zijn passie voor koken, smaak en ons geloof door middel van *Cooking Grace*. In 'ons' kerkje waren er Metten en Vespers door Margo Jonker, André van der Stoel en Alida Groeneveld; Tafelgesprekken door Margo en André; Lectio Divina door Margo;

Thee met noten door Maarten Diepenbroek en André van der Stoel en in de grotere Westerkerk werd het muziektheaterstuk de Cellosuites van Bach uitgevoerd door Thomas de Bres. Voor de entree van de Westerkerk was de 'Flessenpost' te zien, 95 flessen aangeleverd door u, gemeenten, de stellingen van Maarten Luther verbeeldend. Alle Lutherse activiteiten trokken een volle zaal; kortom, het was een groot succes. Nu al wordt nagedacht over deelname aan de volgende editie in 2025, dan viert het Festival haar eerste lustrum.

Duurzaam Luthers in Nederland 2030

Het project 'Duurzaam Luthers' krijgt steeds verder vorm. Als u dit leest, is de eindrapportage zo goed als klaar. Projectleider Arie Bijl - met wie u al kennis maakte in *elkkwartaal* nr 3 - heeft er hard aan gewerkt. Vele gesprekken zijn gevoerd, met diverse organisaties, PKN intern en met velen van u in het land, in de gemeente. Hoe u de toekomst van onze kerk ziet en met welke mogelijkheden, maakte u aan ons duidelijk, waarvoor veel dank. Het is heel belangrijk te weten en horen wat er in het land speelt. Als de eindrapportage gereed is, is het nog niet klaar. Sterker, dan begint het pas. Dan zal een en ander vorm krijgen en in daden worden omgezet. Hiervoor blijven we graag met u in gesprek en in contact.

Assemblee van de LWF

Onder het motto *One Body, One Spirit, One Hope* vond in Krakow de Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie (LWF) plaats (13 tot en met 19 september). Een mooie afvaardiging vanuit onze Synode en vanuit de PKN nam deel aan deze grote bijeenkomst die iedere zeven jaar plaatsvindt en waar honderden Lutheranen uit de hele wereld bijeenkomen; een Lutherse familie van ruim 800 mensen uit 99 verschillende landen. Op de Assemblee worden actuele thema's en de toekomst besproken en zijn er vele vieringen en ontmoetingen. Een onderdeel van deze Assemblee was ook een bezoek aan het nabijgelegen voormalig concentratiekamp Auschwitz. Een meer dan indrukwekkend bezoek. Elders in dit nummer leest u meer.

Synode Verkiezingen

Ter herinnering: de verkiezingen voor de Synode 2025-2029 zijn eind 2024/begin 2025. Als u overweegt zich kandidaat te stellen - als leek of als beroepbaar predikant - meldt u zich dan aan via uw kerkenraad. Het is een mooie en veelomvattende taak om gezamenlijk onze kerk verder vorm te geven en duurzaam te houden. Voor nu en voor de toekomst.

Cantorij Dag voor muziek uit de veertigdagentijd

In Luthers Nederland ontstaat een nieuw initiatief dat een impuls wil geven aan de koren en cantorijen. Daarvoor is op zaterdag 17 februari 2024 een cantorij dag voor meerdere lutherse cantorijen gepland in de lutherse kerk van Woerden. Met als doel: met elkaar kennismaken en met repertoire dat bruikbaar is in de veertigdagentijd. Daarbij wordt rekening gehouden met de diverse niveaus en bezettingen van de verschillende cantorijen.

Aan het eind van de dag zal bij menig zanger deze muziek 'in het hoofd' zitten en kan het eventueel lokaal gebruikt worden door de hele cantorij óf door een aantal zangers. Naast de cantor-organisten Luuk Schuurman en Jeroen de Haan is ook zangcoach Natascha Morsink aanwezig om met de koorleden aan de stem te werken. De dag wordt om 16.30 afgesloten met een getijden-dienst waaraan de deelnemers een bijdrage leveren.

Deelname is gratis. Ook zangers die geen deel uitmaken van een cantorij maar wel graag een middag willen meezingen zijn van harte welkom om zich aan te melden.

Voor meer informatie en een aanmeldformulier: <https://www.elkz.nl/cantorijdag-2024>

Kerkenradendag 2024

De datum voor de volgende Kerkenradendag is vastgesteld op zaterdag 9 maart 2024. Noteer deze datum vast in uw agenda. De locatie is het Luther Museum in Amsterdam, het programma wordt later bekendgemaakt. De Kerkenradendag wordt georganiseerd voor iedereen die 'het lutherse' binnen de Protestantse Kerk een warm hart toedraagt en is niet alleen voor kerkenraadsleden. Van harte welkom!

De eredienst, een gang door de liturgie

Dat is de titel van de nieuwe brochure, een uitgave in opdracht van de Evangelisch-Lutherse Synode. Deze brochure (44 pag.) is een toelichting bij de liturgie van de eredienst, uitgaande van de lutherse traditie. Hij is er voor doorgewinterde bezoekers van de erediensten maar ook voor gasten en nieuwkomers die de achtergronden van de lutherse liturgie willen leren kennen. Achterin staan voorbeelden van gespreksvragen om in de respectievelijke kringen te bespreken.

20e Lutherse Schaakdag 2024

Naar het goede voorbeeld van - de zelf ook geschaakt hebbende - Maarten Luther zal de 20e Lutherse Schaakdag plaatsvinden op zaterdag 9 maart 2024, van 10 tot 16 uur in het Koets-huis van Kasteel Hoekelum, Edeseweg 124, 6721 KE Bennekom.

ten Geuzendam, hoofdredacteur van 'New in Chess Magazine', het internationale schaakblad met abonnees in 116 landen.

Dankzij de steun van de Stichting Vrienden van Hoekelum bedragen de kosten inclusief koffie, thee, drankje en lunch op het Kasteel € 25 per persoon, te voldoen bij aankomst.

Inlichtingen en opgave graag z.s.m. bij: Hans Mudde, Thomas Jeffersonlaan 48, 2285 BB Rijswijk
bij voorkeur per e-mail: hansmudde@planet.nl of telefonisch 0649 900 658

Een pakket met deze brochure is aan iedere lutherse vierplek verstuurd om, onder meer, uit te delen aan kerk-gangers. De digitale versie (pdf) is te ook te gebruiken voor plaatsing op de eigen website: www.luthersinfo.nl
Meer exemplaren nodig? Vraag ze op bij.liturgie@luthersinfo.nl (tegen verzendkosten).

Het gaat om schaken met 15 minuten bedenktijd per persoon per partij in vierkampen: drie ronden 's morgens en drie ronden 's middags, zo veel mogelijk ingedeeld naar speelsterkte of inschatting daarvan. Het gebruikelijke inleidende verhaal wordt ditmaal verzorgd door Dirk Jan

elkkwartaal

Niet of juist wel graag ontvangen?

Reageer altijd rechtstreeks naar de dienstenorganisatie Protestantse Kerk via abonnementen@protestantsekerk.nl of (030) 880 18 80. Informatie over uw (lutherse) inschrijving in het ledenregister: vraag als eerste uw kerkenraad!